

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2014 metai

2

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2014

2

Vilnius 2015

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2014

2

Vilnius 2015

Žurnalo leidybą finansavo

LIETUVOS MOKSLO TARYBA

NACIONALINĖ LITUANISTIKOS PLĖTROS 2009–2015 METŲ PROGRAMA
Finansavimo sutartis Nr. LIT-7-55

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)
Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ
Lietuvos istorijos institutas

Elmantas MEILUS (pirmininko pavaduotojas)
Lietuvos istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Lietuvos kultūros tyrimų institutas

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA
Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)
Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Darius STALIŪNAS
Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas

Joachim TAUBER
Šiaurės Rytų institutas Liuneburge

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:
Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.
EBSCO Publishing

EDMUNDAS GIMŽAUSKAS

VOKIETIJOS PIRMOJO PASAULINIO KARO TIKSLAI RYTUOSE: ISTORIJS IR ISTORIOGRAFIJS VINGIAI

Pirmojo pasaulinio karo pradžios šimtmečio proga tiek akademinuose debatuose, tiek plačiame visuomeniniame diskurse vėl neišvengiamai grįžtama prie kare dalyvavusių valstybių vadinamųjų „karo tikslų“ analizės, paprastai siekiant atrasti kokį sensingą faktą, užčiuopti kokią nors iki šiol neišryškintą tendenciją ir taip revizuoti nusistovėjusius bei stereotipiniais tapusius vertinimus. Vienas labiausiai įsišaknijusių stereotipų, susijusių su Pirmojo pasaulinio karo istorija, rodo ypatingą Vokietijos agresyvumą ir išskirtinį Vokietijos vaidmenį įsiplieskiant karui. Išties, išskirtinis šios valstybės vaidmuo Pirmojo pasaulinio karo istorijoje praktiškai yra nepaneigiamas, to neginčija ir patys vokiečiai, ir tai pirmiausia kyla iš fakto, jog vėlokai tapusi didvalstybe, Vokietija išdrįso mesti iššūkį senosioms pasaulinėms galybėms ir ryžtingai stojo į kovą dėl tarptautinio jėgų balanso perkeitimo. Kovą ji pralaimėjo, o valstybės nugalėtojos tos kovos istoriją pasaulinei opinijai perteikė save pateisinančiame ir vokiečius bei jų sąjungininkus pasmerkiančiame kontekste. Maža to, Antrajame pasauliniame kare šis scenarijus pasikartojė dar efektyviau bei didesniais mastais. Todėl Vokietijos kaip „blogio valstybės“ stereotipas kuriam laikui buvo tapęs nekvestionuojamu.

Viena iš teorijos apie išskirtinį Vokietijos agresyvumą bei grobuoniškumą Pirmojo pasaulinio karo metais sudedamųjų dalių, tiesiogiai susijusių ir su Lietuva, kalba apie neabejotinas Vokietijos valstybės aneksines nuostatas Rusijos imperijos vakarinių pakraščių atžvilgiu.

Aneksionizmo tezė lietuviškoje istoriografijoje

Labai dažnas tautietis, vidurinį išsilavinimą įgijęs sovietinės Lietuvos laikotarpiu, užklaustas apie Vokietijos planus Lietuvos atžvilgiu Pirmojo pasaulinio karo metais, daug

negalvojęs atsakytų, kad vokiečiai siekė užgrobti ir prisijungti Lietuvą. Tiesa, paprašytas išskleisti ir detalizuoti tokį teiginį, turbūt retas sugebėtų sukurti bent iš pažiūros rišlią versiją. Dar 1958 m. vienas lietuviško sovietinio istorijos mokslo grandų Juozas Jurginis vadovėlyje vidurinėms mokykloms rašė: „karą pradėjo Vokietija, kurios kapitalistai norėjo atimti iš Prancūzijos ir Anglijos kai kurias kolonijas, o iš Rusijos imperijos – Pabaltijį, Lenkiją ir Ukrainą“¹. Jei tokia frazeologija vartota pedagoginiame–didaktiniame lygmenyje, tai kokia figūravo akademiniam? „Lietuvos TSR istorijos“ antrajame tome, išėjusiame 1963 m. ir redaguotame Juozo Žiugždos, rašoma: „karui ypač rengėsi imperialistinė Vokietija, kurios kapitalistai ir dvarininkai norėjo atplėšti kai kurias Prancūzijos ir Anglijos kolonijas, o iš Rusijos imperijos norėjo užgrobti Lietuvą, Latviją, Estiją, Ukrainą ir Lenkiją“². Lyg tarp kita ko priduriama, kad „panašius užgrobiamuosius tikslus turėjo ir kitos imperialistinės valstybės“³. O už kelių puslapių tęsiama: „Lietuvos užgrobbimas sudarė vieną iš konkrečių imperialistinės Vokietijos karo uždavinių, kadangi tarp iš anksto numatytų Vokietijos tikslų tame grobuoniškame kare dėl pasaulio perdalijimo, buvo ir tikslas užgrobti Ukrainą, Lenkiją ir Pabaltijį.“⁴ Tad iš emocinio taško čia viskas lyg ir aišku – Vokietija siekė „užgrobti“, tačiau mokslinio preciziškumo atžvilgiu miglota: ar iš tiesų „užgrobti“ tapatu „aneksuoti“? Akivaizdus faktografijos trūkumas argumentacijos išbaigtumui, o turbūt dar labiau – vis daugiau prieinama informacija apie tai, kas vyksta šiuo klausimu tarptautiniame istoriografiniame diskurse, greičiausiai lėmė, kad 1985 m. išleistoje akademinėje „Lietuvos TSR istorijoje“ išvis nėra jokių teiginių apie valstybių karo tikslus, o pats tekstas rašytas visiškai pagal istorizmo kanonus – „kaip viskas iš tikrųjų buvo“ principu, vardijant akivaizdžius faktus ir nesiveliant į abejotinus teiginius⁵.

Turint omenyje beatodairišką lietuviškosios sovietinės istoriografijos vadovavimąsi sovietinės rusiškosios akademinės istoriografijos tendencijomis bei Vokietijos ir jos politikos vertinimą pastarojoje istoriografijoje, aukščiau minėti lietuviškosios istoriografijos teiginiai iš „žiugždinės“ epochos visiškai nestebina. Kur kas labiau intriguoja kad ir garsiojo lietuvių išeivijos istoriko Prano Čepėno panašios dvasios teiginiai. Kad ir toks: „Vokietijos imperinė valdžia, nors ir neskelbė karo tikslų, bet karą su Rusija laimėjęs, galvojo savo valstybės sieną pastūmėti į rytus ir atskirti Rusijos pakraščiuose

¹ J. Jurginis, *Lietuvos TSR istorija. Vadovėlis vidurinėms mokykloms*, Kaunas, 1958, p. 93.

² *Lietuvos TSR istorija*, t. II (nuo 1861 iki 1917 metų), red. kolegija: J. Jurginis, V. Merkys, J. Žiugžda (vyr. red.), Vilnius, 1963, p. 419.

³ Ten pat.

⁴ Ten pat, p. 421.

⁵ *Lietuvos TSR istorija. Nuo seniausių laikų iki 1917 metų*, red. kolegija: B. Vaitkevičius (ats. red.), M. Jučas, V. Merkys, Vilnius, 1985.

gyvenančias tautas iš rusų valstybės.“⁶ J. Čepėnas netgi vieną savo knygos skyrių yra pavadinęs „Vokietijos aneksiniai ir kolonizaciniai planai“, o poskyrį jame – „Aneksijos planai Rytuose“⁷. Kadangi garsusis išeivijos istorikas buvo plačiai susipažinęs su vakarietiška istoriografija, o jo knyga ligi šiol išlieka vienu geriausių XX a. pirmos pusės Lietuvos istorijos sintetinių veikalų, besidomintiems problematika tenka manyti, jog kalbos apie Vokietijos aneksinius planus turi išties solidų pagrindą. Tačiau įsigilinus į minėtojo skyriaus ir poskyrio turinį, paaiškėja, kad dėstomi faktai vienareikšmiškai nepateisina skambių antraščių. Iškart pastebimos dvi tendencijos: pirma, karo išvakarėse ir pačioje jo pradžioje fiksuojamos pavienių iškilių asmenybių, įvairių organizacijų, politinių partijų, tačiau jokių būdu ne valdžios, vyriausybės aneksionistinės minties apraiškos; antra, pastarosios imamos fiksuoti tik jau gerokai įsibėgėjus karui, kai vokiečių kariuomenė jau buvo užėmusi dideles Rusijos imperijos teritorijas ir išties reikėjo mąstyti, ką su jomis daryti toliau. Įdomiausia, kad šios dvi tendencijos akivaizdžios ir analogiškos tematikos rusiškoje sovietinėje istoriografijoje, iš kurios įkvėpimo semdavosi jau minėta lietuviškoji sovietinė istoriografija.

Apie kai kurias sovietinės bei vokiškosios istoriografijos⁸ tendencijas ir jų poveikį lietuvių istoriografijai

Laikotarpiu tarp abiejų pasaulinių karų rusiška sovietinė istoriografija Vokietijos kaltės dėl Pirmojo pasaulinio karo sukėlimo klausimu buvo gana santūri, o Antrojo pasaulinio karo metu ir iškart po jo rusų istorikai vokiečių atžvilgiu žodžių nerinko. Pvz., Filipas Notovičius savo knygą pradeda sakiniu: „Vokietija 1914 m. Pirmą pasaulinį karą pradėjo turėdama aiškų tikslą ir iš anksto išdirbtą programą pavergti Europą ir padėti pagrindą išsikovojuojant jūrinį viešpatavimą“⁹. Ir tai, ko gero, buvo vienas švelnesnių ir mandagesnių Vokietijos ir jos politikos apibūdinimų. Formavosi tradicija į Vokietijos siekius Pirmojo pasaulinio karo metais žiūrėti tariamai permanentinio, šimtmečius trukusio vokiškojo „Drang nach Osten“ („Veržimosi į rytus“) kontekste. Sakysim, rusų istorikas Vladimiras Chvostovas 1961 m. rašė: „Sunku pervertinti faktą, kad vokiškas pavojus lenkų, čekų, latvių ir kitoms tautoms kybojo keletą šimtmečių. Daugelio Rytų Euro-

⁶ P. Čepėnas, *Naujųjų laikų Lietuvos istorija*, t. 2, Vilnius, 1992, p. 160.

⁷ Ten pat, p. 121–134.

⁸ Sąvoka „sovietinė istoriografija“ toliau įvardijama ne tik rusiškoji, bet ir viso socialistinio lagerio šalių istoriografija, lygiai kaip ir sąvoka „vokiškoji istoriografija“ – tiek Vakarų, tiek Rytų Vokietijos istoriografija (beje, pastaroji gali būti įvardijama abiem sąvokomis).

⁹ Ф. И. Нотович, *Захватническая политика германского империализма на Востоке в 1914–1918 гг.*, Ленинград, 1947, с. 3.

pos tautų akyse Vokietija tapo amžinu priešu. Ji, tiksliau, jos viešpataujančios klasės, iš tikrųjų buvo tokia.¹⁰ Savaimė suprantama, jog buvo siekiama šią tendenciją įdiegti kaip bendrą socialistinio lagerio istoriografijos poziciją. Pradžioje paprasčiausiai buvo nematoma reikalo į Vokietijos ekspansinės politikos niuansus ir subtilybes tikslingai kreipti dėmesį. Vadovautasi paprasta schema: jei jau kokia nors teritorija užimama vokiečių kariuomenės, tai tik tam, kad būtų įtraukta į Vokietijos valstybę. Kaip, koku būdu tai realizuojama, kokie galimi tokios teritorijos didesnio ar mažesnio savarankiškumo variantai, sovietinių istorikų, regis, nėra nedomino; labai mėgta manipuliuoti abstrakčiomis „užgrobimo“, „pavergimo“ sąvokomis. Akademiniam diskurse palaipsniui vis labiau populiarėjo „aneksijos“ sąvoka, kuri, kaip atrodo, taikyta itin laisvai ir teisiniu požiūriu nepreciziškai¹¹.

Pasibaigus stalininei epochai, sovietinė istoriografija dėl modernizacijos ir sustiprėjus išoriniams kontaktams patyrė ženklų kokybinių pokyčių, vis daugiau dėmesio imta skirti mokslinei metodologijai, ne vien apriorinėms ideologinėms klišėms. Pagaliau imta gilintis ir į Vokietijos planų bei siekių 1914–1918 m. turinį.

Grįžimas prie šios tematikos oficialiai buvo argumentuojamas naujų šaltinių (Vokietijos archyvų, patekusių į sąjungininkų rankas 1945 m.) moksliniu panaudojimu ir jo teikiamomis galimybėmis. Po hitlerinės Vokietijos sutriuškinimo sovietiniams istorikams visą laiką labai rūpėjo įrodyti, kad prasidedant Pirmajam pasauliniam karui kaizerinės Vokietijos vyriausybė jau turėjo aiškius ir konkrečius grobiamuosius tikslus Rusijos imperijos teritorijų atžvilgiu. Bet netgi po to, kai į jų rankas pateko vokiečių archyvai ir nepaisant visų dedamų pastangų, tokių įrodymų vis tiek trūko; buvo neįmanoma moksliskai pagrįsti, kad Vokietijos kancleris Theobaldas von Bethmann-Hollwegas prasidedant karui būtų turėjęs aneksionistinę programą dėl rusams priklausiusių teritorijų. Tad kuriant naratyvą, kurio išvados dėsningai neleistų abejoti, kad tokia programa visgi buvo (kitas klausimas, kad ji dar nepasiekžiama ar jau nepasiekžiama istorikams), būdavo griebiamasi tam tikrų faktografijos komponavimo gudrybių, kurios, tačiau, neprasilenktų su istoriškai tiesa. Charakteringiausia schema būtų tokia: naratyvas pradedamas pangermanizmo ideologijos ir jos raidos su būdingomis agresyvumo, ekspansijos ir aneksionizmo apraiškėmis pristatymu, būtinai akcentuojant, kad tai buvo „valdančiųjų sluoksnių“ ideologija

¹⁰ В. М. Хвостов, Германская экспансия на Востоке: история и идеологические корни, *Новая и новейшая история*, 1961, № 3, с. 47.

¹¹ Trumpai sąvoka apibūdinama kaip „aneksija (lot. *annexio* – prijungimas), svetimos valstybės teritorijos prijungimas prie savosios“ (*Tarptautinių žodžių žodynas*, Vilnius, 1985, p. 32). P. Čepėnas pateikė tokį sąvokos supratimą: „Aneksija tiesiogine prasme yra tam tikros teritorijos atplėšimas iš priešų valstybės ir jos įjungimas į savąją valstybę, arba iš karo metu laimėtos teritorijos sudarymas buferinės valstybės, jau priklausomos nuo nukariautojo“ (P. Čepėnas, *min. veik.*, p. 121). Akivaizdu, kad „aneksijos“ sąvokos turinys bei suvokimas įvairuoja. Visgi šio straipsnio tikslas nėra gilinimasis į sąvokos turinį bei jo kaitą, mes tik siektume pasekti to įvairavimo paties (ne)suvokimo raidą atitinkamoje istoriografijoje.

karo kilimo metu; kitas žingsnis – daugelio pangermanistų veikėjų peticijų, memorandumų, pasiūlymų ir pan. pateikimas (naratyvo kūrėjams labai svarbu tai, kad tokios rūšies dokumentų netrūko jau prieškariniu laikotarpiu, o karui prasidėjus pastebimas jų buvimas); na, ir pagaliau, karui įsibėgėjus, imamos fiksuoti jau pačios vyriausybės, kanclerio nuostatos vokiečių kariuomenės užimtų teritorijų rytuose atžvilgiu, kurios „natūraliai“ ir nepastebimai sukomponuojamos su tebesitęsiančiais pangermanistų ir įvairaus plauko reacionierių pareiškimais, taip formuojant bendrąjį tendencingą išpūdį ir atitinkamas išvadas. Klasikiniu tokio naratyvo pavyzdžiu galėtų būti jau minėta F. Notovičiaus knyga. XX a. 5–6 dešimtmečiais šita schema, besiremianti pangermanizmo ir jo propaguoto aneksionizmo „baubo“ eksploatavimu, buvo labai paranki ir populiari tarp sovietinių istorikų.

Tačiau ėmus gilintis į kaizerinės Vokietijos politikos niuansus, schema neišvengiamai susvyravo. Tie patys trofėjiniai vokiečių archyviniai dokumentai akivaizdžiai rodė, kad pangermanistinė srovė turėjo labai rimtų ir solidžių alternatyvų, kaip, pvz., „Vidurio Europos“ (*Mittleeuropa*) koncepcija; maža to, pasirodė, kad pangermanizmas nedominavo Vokietijos vyriausybinių sluoksnių pažiūrose.

1968 m., minint Pirmojo pasaulinio karo pabaigos penkiasdešimtmetį, Maskvoje buvo išleistas šio karo tematikai skirtas straipsnių rinkinys, kuriame buvo ir sovietinės Ukrainos istoriko Ivano Teodorovičiaus straipsnis „Vokietijos vyriausybės Rytų užkariavimų programos parengimas 1914–1915 m.“¹² Šis tekstas mums pasirodė reikšmingas kaip bandymas užlopyti vis labiau gilėjančias spragas sovietinėje istoriografijoje vertinant Vokietijos karo tikslus, taip pat kaip tam tikras akademinis atsiliepimas į užsienio istoriografijos pasiekimus šioje tematikoje (apie ką eis kalba vėliau). Iš pažiūros I. Teodorovičiaus straipsnis lyg ir nežada nieko naujo – sprendžiant vien tik iš pavadinimo frazeologijos, tačiau pateikiamas naratyvas konstruojamas jau kitaip. Pangermanizmas ir „Vidurio Europos“ koncepcija čia pristatomos kaip dvi lygiavertės tarp savęs besivaržančios ideologijos Vokietijos užsienio politikoje. Dar daugiau – I. Teodorovičius netgi pripažįsta, kad valdantys sluoksniai 1914–1915 m. buvo linkę vykdyti „liberalios“ (ji straipsnyje tapatinama su „Vidurio Europos“ koncepcija) srovės programą. Tiesa, straipsnyje į „Vidurio Europos“ turinį per daug nesigilinama ir tai, matyt, daroma sąmoningai, nes, lyg rodant pagarbą seniesiems sovietinės istoriografijos autoritetams, kartu įrodinėjama, kad abi srovės ideologiškai sąveikavo tarpusavyje ir jų galutiniai strateginiai tikslai niekuo nesiskyrė (ką, matyt, turėjo patvirtinti ir jau minėtas straipsnio pavadinimas). Straipsnyje randame ir kitų naujų momentų, pvz., kanclerio T. Bethmann-Hollwego separatinės tautos su Rusija siekio išryškirimą (iš viso dabartiniu metu esančio istorikų įdirbio žinome,

¹² И. М. Теодорович, Разработка правительством Германии программы завоеваний на Востоке в 1914–1915 гг., *Первая мировая война. 1914–1918. Сборник статей*, А. Л. Сидоров (отв. ред.) и др., Москва, 1968, с. 108–120.

kad tokios taikos atveju kancleris realiai mąstė apie prieškarinio teritorinio *status quo* tarp Vokietijos ir Rusijos atkūrimą; I. Teodorovičius apie tai dar nieko neužsiminė, nors informacijos jau galbūt turėjo, tačiau pats epizodo išryškėjimas greičiausiai rodė pasirengimą atitinkamoje konjunktyroje pasakyti ir daugiau).

Akivaizdu, kad I. Teodorovičiaus atstovauta linija išryškinti „Vidurio Europos“ koncepciją pamažu įsitvirtino sovietinėje istoriografijoje. 1970 m. išleistoje dvitomėje daugiau sintetinio pobūdžio Vokietijos istorijoje vėlgi matome figūruojant šią savoką kalbant apie Vokietijos karo tikslus¹³. Tačiau čia konstruojamoje schemoje jai priskiriamas kitoks vaidmuo nei aptartame straipsnyje: „Vidurio Europos“ ideologai čia sutapatinami su ekspansijos į Rytus šalininkais, iškeliant nuomonių skirtingumą tarp jų ir Vokietijos jūrinio viešpatavimo, taip pat antiprancūziškos partijos reprezentantų; apie pangermanistus šiame kontekste išvis neužsiminta.

Aptarėme palyginti nedaug istoriografinių pozicijų, tačiau ir iš jų akivaizdžiai matome sovietinės rusų istoriografijos nuostatų kaitą. Kas gi tai sąlygojo? Suprantama, jog buvusios SSRS istorikai nebuvo vieninteliai, kuriems rūpėjo Vokietijos karo tikslų Rytuose problematika. Šiuo klausimu buvo dirbama tiek laisvojo Vakarų pasaulio, tiek ir socialistinio lagerio šalių istorikų bendruomenėse. Ir, tenka pripažinti, to darbo sąlygos dažnai būdavo specifinės, o rezultatai – netikėti ir netradiciniai. Štai socialistinėje Lenkijoje dar 1959 m. išėjusi istoriko Janusz Pajewskio studija apie „Vidurio Europos“ koncepciją ir jos raidą labai daug kuo skyrėsi nuo mūsų jau aptarto tuo metu SSRS istoriografijoje dominavusio naratyvo¹⁴. J. Pajewskis visą savo knygos dalį skiria būtent Vokietijos karo tikslų jo pradžioje nagrinėjimui¹⁵, o viename iš jos poskyrių konkrečiai kalba apie karo tikslus Rytuose¹⁶. Ir tarsi paradoksalu: nors lenkų istorikas naudojami vadinamąja marksistine metodologija ir frazeologija, jo naratyvas nuo pat pradžios konstruojamas tarsi visai kitais pagrindais. J. Pajewskis pradeda Vokietijos karo tikslų Rytuose temą nuo vakarietiško kapitalo įsiskverbimo į Rusijos ekonomiką aptarimo ir čia pat pateikdamas skaičius bei faktus suformuoja Rusijos, kaip atsilikusios agrarinės ir feodalinės šalies, kurioje dominuoja vokiečių ir prancūzų kapitalas, konkuruojantis tarpusavyje, vaizdinį. Kartu skaitytojui tarsi nejučiomis peršama nuomonė, kad imperializmo epochoje į pirmą vietą iškyla kova dėl globalių rinkų ir finansinio dominavimo bei įtakų, o ne dėl siaurų teritorinių aneksijų. Toliau iškeliamas vėlgi marksistiškai sunkiai paneigiamas argumentas, jog revoliucijų kėlėjai buvo vienodai pavojingas klasinis priešas tiek rusų feodalui, tiek

¹³ С. Д. Сказкин, Л. И. Гинбургер, Г. Н. Горшков, *Германская история в новое время*, Москва, 1970, т. 1, с. 477–478.

¹⁴ J. Pajewski, „*Mitteleuropa*“: *studia z dziejów imperializmu niemieckiego w dobie pierwszej wojny światowej*, Poznań, 1959.

¹⁵ Ten pat, p. 24–71.

¹⁶ Ten pat, p. 35–46.

vokiečių kapitalistui ir bankininkui. Ir čia pat pateikiama tokia išvada: Vokietijai (pradžioje) nereikėjo karo, kad visiškai sutriuškintų Rusiją, nes tai grėsė Rusijos revoliucija ir iš to sekančia tiesiogine žala Vokietijos interesams; Vokietijai reikėjo tik kelių skambių pergalių, kurios akivaizdžiai pademonstruotų Rusijos silpnumą ir leistų iš jos išstumti prancūzų kapitalą bei labiau atverti vartus vokiškajam¹⁷. Ir galiausiai kaip stipriausią argumentą už „tradicinės“ vokiečių–rusų sąjungos gyvybingumą J. Pajewskis iškelia „lenkų klausimą“, pirmiausia pacituodamas Friedrichą Engelsą, savo laiku Lenkijos padalijimus pavadinusį „cementu“, sujungusiu Šventąją sąjungą¹⁸. Toliau savo naratyve lenkų istorikas, pasitelkdamas atitinkamas vokiečių veikėjų mintis jau Pirmojo pasaulinio karo kilimo metu, lenkia skaitytojo nuomonę prie išvados, jog Vokietijos karo tikslai Rusijos atžvilgiu tebuvo antraeiliai, vokiečiai šiame fronte esą buvo linkę apsiriboti minimaliausia nauda, o geidžiamiausias jų siekis nuo pat karo įsižiebimo momento – separatinės tautos sudarymas. Netgi didysis 1915 m. vasaros puolimas turėjo išimtinai gynybinių tikslų ir buvo Rusijos spaudimo priemonė¹⁹. Kitą savo darbo poskyrį J. Pajewskis yra paskyręs visgi aneksinį planų karo pradžioje aptarimui, pripažindamas, jog „valdančioje stovykloje“ egzistavo ir kryptys, siekusios tikslų aneksijų keliu, tačiau tai nemažino bendro šio istoriko „kitaip“ konstruoto naratyvo įspūdžio.

J. Pajewskio išdėstyta nuomonė daugiau ar mažiau veikė vėliau rašiusius lenkų istorikus. Štai garsusis Jerzis Ochmanskis, savo sintetinėje „Lietuvos istorijoje“ rašydamas apie 1914–1918 m. laikotarpį, be didelių įžangų teigia, jog „nuo lietuvių teritorijos užėmimo momento Lietuvos klausimas Vokietijai tapo viena pagrindinių jos politikos problemų“²⁰. Suprask, Vokietija kylant karui neturėjo jokių planų Lietuvos atžvilgiu, o jos kariams visgi sugebėjus ten įsitvirtinti, Lietuvos ateitis tapo vokiečių politikų galvos skausmu. Beje, diskusijos apie aneksiją kontekste įdomu tai, ką J. Ochmanskis yra pareiškęs apie truputį vėlesnius vokiečių planus: „išnaudoti Lietuvą kaip tiltą tarp Vokietijos ir Rusijos, sukurti iš Lietuvos pusiau kolonijinę valstybę, visiškai priklausomą nuo Imperijos“²¹. Iš to išplauktų, kad J. Ochmanskio naratyve aneksija irgi nefigūruoja, o jei jau prabilta apie „valstybę“, tai išvis pripažįstamas kažkoks vokiškas pozityvas, nes rusų caro valdžioje apie tokį dalyką lietuviai tegalėjo tik pasvajoti!

Tuo tarpu Vokietijos dalies, 1945 m. atsidūrusios sovietų valdžioje, istorijos mokslas formavosi kiek kitokia linkme. Ją nulėmė bendra rytinės Vokietijos dalies denacifikavimo, pacifikavimo, o realiai – sovietizavimo politika. Čia istorikai privalėjo itin kruopščiai sekti savo kolegų / mokytojų iš SSRS pėdomis, jei nenorėjo būti apkaltinti politinėmis

¹⁷ Ten pat, p. 39.

¹⁸ Ten pat, p. 39–40.

¹⁹ Ten pat, p. 45–46.

²⁰ J. Ochmanskis, *Historia Litwy*, Wrocław, 1967, s. 233.

²¹ Ten pat.

nuodėmėmis ir sulaukti nemalonumų, o gal ir represijų. Tyrinėjimuose turėjo būti aiškiai juntama negailestinga dar visai nesenos Vokietijos praeities kritika ir privalejo nelikti nė šešėlio sentimentalumo ar prielankumo tos praeities atžvilgiu. Solidesni Rytų Vokietijos istorikų darbai mus dominančia tematika, beje, ėmė rodytis tik XX a. 7-ojo dešimtmečio pradžioje, ir reikšmingiausias tarp jų buvo Wernerio Baslerio veikalas²². Jau pats jo pavadinimas su dominuojančiu „aneksijos“ terminu turėjo iškalbingai rodyti autoriaus intencijas. Tuo tarpu paties naratyvo konstravimas yra savitas, atliepiantis Rytų Vokietijos realijas po Antrojo pasaulinio karo. Pirmąjį knygos skyrių autorius gana originaliai pašvenčia „Vokietijos finansinio kapitalo“ karo tikslų pagrindams²³. W. Basleriui visų pirma svarbiausia, ką apie Vokietijos karo tikslus manė Thyssenai, Stinnesai, Kruppai, kiti vokiečių kapitalo magnatai bei piniguočiai, ir tik po to, antrame skyriuje, nagrinėjama Vokietijos vyriausybės pozicija šiuo klausimu. Schema čia maždaug tokia: būtent Vokietijos kapitalistų sluoksniui formulavo ir nustatinėjo karo tikslus, o vyriausybės pareigūnams liko kur kas pasyvesnis įvairių interesų grupių tikslų derinimo ir vykdytojų vaidmuo; o schemos politinė potekstė tokia, kad nelikus minėtojo kapitalistų sluoksnelio, kuriam suverčiama visa agresyvumo ir grobuoniškumo iniciatyvos kaltė, vokiečių tauta ir naujoji valstybė tarsi lengviau atsikvepia ir socializmo sąlygomis viską pradeda nuo naujo švaraus istorijos lapo. Perėjęs prie karo tikslų detalizavimo ir nagrinėjimo, W. Basleris atranda kapitalistų *maximum* ir *minimum* programas, tačiau esminių skirtumų tarp jų neįžvelgia, esą jų charakteriai šiaip ar taip buvę imperialistiniai²⁴. Tai leidžia jam tolesniuose knygos skyriuose, taip pat kalbant ir konkrečiai apie Lietuvą, laisvai ir nepreciziškai operuoti „aneksijos“ sąvoka.

Pateikdamas permanentiško Vokietijos kapitalistų ir vyriausybės sąveikavimo, nustatinėjant karo tikslus, istoriją, W. Basleris paliečia ir kontroversiškąjį kanclerio T. Bethmann-Hollwego asmeninės pozicijos klausimą. Susidaro įspūdis, kad šis epizodas autoriui yra labai svarbus, turintis pretenziją būti vienu svarbiausių tyrimo naujoviškumo bei originalumo įrodymų. Istorikas netgi pareiškia, kad perteikus šį epizodą istoriografinė diskusija dėl kanclerio vaidmens turi būti laikoma baigta²⁵. W. Baslerio nuomonė iš esmės remiasi vienu tam metui naujai atrastu archyvinio dokumentu – T. Bethmann-Hollwego „Politikos gairėmis dėl taikos sudarymo“, datuotomis 1914 m. rugsėjo 9 d. ir adresuotomis vidaus reikalų sekretoriui Clemensui von Delbrückui. Dokumentas, kurį istorikas publikuoja ir kaip vieną dokumentinių priedų prie savo knygos²⁶, esą nepalieka abejonių dėl kanclerio aneksinų nuostatų dar karo kilimo momentu. Nesunku suprasti, kaip toks

²² W. Basler, *Deutschlands Annexionspolitik in Polen und im Baltikum 1914–1918*, Berlin, 1962.

²³ Ten pat, p. 25.

²⁴ Ten pat, p. 50.

²⁵ Ten pat, p. 53–54.

²⁶ Ten pat, p. 381–383.

įrodymas buvo laukiamas SSRS istorikų stovykloje ir kokia reikšmė galėjo būti suteikta šiai vokiečių istoriko knygai ne vien dėl mokslinių, bet ir dėl ideologinių motyvų. Tačiau gilesnė pateikto dokumento analizė vis tiek paliko atvirą erdvę jo turinio interpretacijoms ir neįtikino oponentų. Taip, dokumente minimos konkrečios galimos aneksijos vakariniame Vokietijos pasienyje, tačiau dėl Rytų tepasakyta, kad karo tikslai tenai bus nustatyti vėliau²⁷. Kitoje dokumento vietoje konkrečiai dėl Rusijos pareikšta, kad ji „turi būti pagal galimybes nustumta toliau nuo Vokietijos sienų ir panaikintas jos viešpatavimas nerusiškoms tautoms“²⁸. Pagal analogą su vakariniu Vokietijos pasieniu gal ir buvo galima teigti, kad šių „nerusiškų tautų“ laukia aneksija, tačiau dokumente tvirtai ir nedviprasmiškai nepasakyta, kad taip ir bus; maža to, netvirtos ir gana miglotos buvo dokumento formuluotės ir dėl aneksijų Vakaruose. Visa tai kancelerio aneksionizmo teorijos oponentams leido greitai ir gana pagrįstai sumenkinti šio dokumento vertę.

Tuo pačiu metu Vakarų Vokietijoje į istoriografijos areną įžengė Fritzas Fischeris su savo darbais apie Pirmojo pasaulinio karo laikotarpį, ir pasauliniame istorikų ceche kilo tikras sujudimas. 1959 m. F. Fischeris Miuncheno istorikų leidinyje „Historische Zeitschrift“ („Istorinis žurnalas“) išspausdino straipsnį „Vokietijos karo tikslai. Revoliucinimas ir separatinė taika Rytuose 1914–1918“ ir iškart sulaukė griežtos istoriko Hanso Herzfeldo reakcijos recenzijoje „Dėl Vokietijos politikos Pirmajame pasauliniame kare. Nenutrūkstamumas arba permanentinė krizė“, kuri buvo išspausdinta tame pačiame žurnale 1960 m.²⁹ F. Fischeris Vokietijos agresyvių karo tikslų politiką piešė kaip gerai apgalvotą ir kryptingą sistemą; o H. Herzfeldas priešingai – manė, kad toks požiūris nėra pagrįstas, jog nebuvo jokio sistemiškumo ir Vokietijos užsienio politiką reiktų analizuoti ir vertinti pagal atskirų jos vadovų nuostatas bei veiksmus. Kaip pavyzdžius jis nurodė neatsakingą ir nenuoseklią kaizerio Wilhelmo II laikyseną, kuriam tenka didžioji dalis kaltės dėl Vokietijos nesėkmių; taip pat prieštaravimus ir nuomonių išsiskyrimą viršūnėse formuluojant karo tikslus. F. Fischeris nepasidavė ir laikėsi savo: tame pačiame žurnale numeryje publikavo plačios apimties straipsnį – atsakymą H. Herzfeldui „Klaidingumo nenutrūkstamumas. Dėl Vokietijos tikslų Pirmajame pasauliniame kare problemos“. Čia jis rašė, kad eina kalba ne apie T. Bethmann-Hollwego ar Kühlmanno asmenybes ir jų karo tikslus, tačiau apie Vokietijos karo tikslus kaip konkrečią Vokietijos valios Pirmajame pasauliniame kare išraišką³⁰. 1961 m. F. Fischeris savo mintis praplėtė ir apibendrino monografijoje „Šuolis į pasaulinį viešpatavimą“³¹,

²⁷ Ten pat, p. 383.

²⁸ Ten pat, p. 382.

²⁹ Ten pat, p. 10.

³⁰ Ten pat, p. 11.

³¹ Šiame darbe naudojama kartotiniu knygos leidimu: F. Fischer, *Griff nach Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18*, Düsseldorf, 2000.

kuri tuoj pat tapo akademinio bestseleriū, ir buvo ne kartą išleista, verčiama ir į kitas kalbas. Kaip pagrindinę knygos tezę F. Fischeris iškėlė mintį, kad Vokietijos karo tikslų politika buvo vientisinis visų karo metų reichskanclerių paveldas. Šis mokslininkas, kaip ir minėtasis jo kolega iš Rytų Vokietijos W. Basleris, ypač daug reikšmės teikia T. Bethmann-Hollwego 1914 m. rugsėjo 9 d. programai, kuri esą apibrėžusi visą vėlesnę Vokietijos karo tikslų politiką, kurios esmė – nežabota ekspansija tiek vakaruose, tiek rytuose. Vadinamoji Rugsėjo programa esą nulėmusi Vokietijos politinę liniją tiek T. Bethmann-Hollwego, tiek ir Georgo Michaelio bei Georgo Hertlingo vyriausybių laikotarpiais.

Nenuostabu, jog F. Fischerio darbai iškart patraukė sovietinės pusės dėmesį, ir pirmiausia – agresyvių karo tikslų sistemiškumo vaizdavimu. Vakarų istoriografijos analitikas Kirilas Vinogradovas, susipažinęs su F. Fischerio knyga, neslėpė savotiško pasitenkinimo: „Gavosi ypač pritrenkiantis vokiškų imperialistų nepamatuotų aneksionistinių apetitų paveikslas!“³² Sovietinius vertintojus taip pat žavėjo F. Fischerio nuostata į istorinę tikrovę žiūrėti be nacionalistinių aistrų, kurios, jo įsitikinimu, kenkiančios objektyvumui. Lygiai dėl tos pačios nuostatos F. Fischeris savo kolegų Vakarų Vokietijoje buvo aštriai kritikuojamas, kaip „norįs pasmerkti visą Vokietijos istoriografiją nuo 1918 m.“, įrodinėjant, kad „nacionalinis įsipareigojimas netrukdo iškelti istorinę tiesą“³³. Tačiau sparčiai tuo metu populiarėjusio vokiečių mokslininko veikaluose buvo ir sovietams ypač neparankių momentų. Pirmiausia tai – Vokietijos revoliucinančio faktoriaus Rusijoje nušvietimas bei jo masto išryškėjimas. Kadangi daugybės F. Fischerio pateiktų faktų šia tema buvo neįmanoma paneigti, bandyta bent pasakyti, kad tam teikta „per daug reikšmės“³⁴. Sovietinė pusė taip pat, pvz., priekaištavo šiam istorikui, kad jis vengė aiškiai įvardyti imperialistines jėgas, kurios vertė Vokietijos vyriausybę laikytis nežabotos agresijos linijos, pagaliau, kad savo tyrimuose nesivadovavo istoriniu materializmu. Tačiau nepaisant visų „trūkumų“, F. Fischerio darbai iškart buvo įtraukti tarp svarbiausių Vakarų „akademinės krypties“ veikalų³⁵. Ko gero, vertintojams iš SSRS F. Fischerio darbai atrodė kur kas reikšmingesni, nei, pvz., vienalaikis W. Baslerio veikalas, nes tai buvo mokslininkas iš „buržuazinės stovyklos“, pateikęs ypač svarių Vokietijos valdžios aneksionizmo įrodymų.

1959 m. pasirodė tuomet jauno Vakarų Vokietijos istoriko Imanuelio Geisso disertacinis tyrimas apie vadinamąjį „lenkų pasienio ruožą“ – lenkų etnines žemes pasienyje

³² К. Б. Виноградов, *Буржуазная историография Первой мировой войны. Происхождение войны и международные отношения в 1914–1917 гг.*, Москва, 1962, с. 338.

³³ Puz., G. Ritter, Zur Fischer Kontroverse, *Historische Zeitschrift*, t. 200, Hf. 3, 1965, S. 783.

³⁴ A. Stražas, „Oberosto žemės“ istorijos klausimai žinomojo Hamburgo istoriko veikaluose, *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija*, X, 1969, p. 252.

³⁵ К. Б. Виноградов, *min. veik.*, p. 337.

su Vokietija, kurias vokiečiai planavo pasisavinti 1914–1918 m.³⁶ I. Geissas laikomas F. Fischerio mokiniu ir pasekėju. Savo darbe jis parodė, kad vokiečių generalitetas visu karo laikotarpiu veikė išvien su vyriausybe, siekdamas realizuoti pasienio ruožo aneksiją tikrąja šios sąvokos prasme. Rašydamas šį darbą, mokslininkas dirbo ir Rytų Vokietijos archyvuose, o jo rezultatas buvo palankiai sutiktas vertintojų socialistiniame lageryje³⁷. 1964 m. darbas lenkų kalba buvo išleistas Lenkijos Liaudies Respublikoje³⁸. Visgi ir I. Geisso tyrimas vertė koreguoti kai kurias įsigalėjusias sovietinės istoriografijos nuostatas. Vokiečių mokslininkas išryškino tuometinio reicho elito nuomonių skirtumus lenkų pasienio žemių ateities klausimo atžvilgiu ir netgi pabandė juos suklasifikuoti³⁹. Nors jis ir pažymėjo, kad tie skirtumai egzistavo tik „taktikos“ atžvilgiu, bet pats jo pasirinktas problemos pristatymo būdas tuomet buvo netradicinis, novatoriškas ir vertė socialistinio bloko kolegas reaguoti gilinantis į kaizerinės Vokietijos politikos niuansus Pirmojo pasaulinio karo metais. I. Geisso darbe buvo ir kitų dalykų, kurie sovietiniams istoriografams negalėjo patikti: pvz., jis pozityviai įvertino vokiečių istoriko Wernerio Conzės darbus ir ypač – pastarojo indėlį į lenkų pasienio ruožo problematikos tyrimus⁴⁰, nors sovietinė pusė W. Conzę pasmerkė kaip neabejotiną reakcionierių⁴¹.

Akademiniai impulsai iš Vakarų pusės (įskaitant ir socialistinio bloko šalis, pirmiausia Lenkiją) ilgainiui, kaip jau minėta, mokslininkams linkme pozityviai veikė ir pačią sovietinę rusų istoriografiją. Pvz., labai simptomiška, kad minėtame 1970 m. išleistame Vokietijos istorijos dvitomyje skyrius apie Vokietiją Pirmojo pasaulinio karo metais pavadintas taip pat kaip garsioji F. Fischerio knyga: „Šuolis į pasaulinį viešpatavimą“⁴², o plačioje nuorodoje pažymėtas ypatingas F. Fischerio ir jo mokinių, pirmiausia – I. Geisso, indėlis į tematikos tyrimus⁴³. Kito požiūris ir į garsiojo „Drang nach Osten“ esmę: 1977 m. išėjusioje šio istorinio reiškinių tyrimams skirtoje kolektyvinėje monografijoje jau siūloma į jį žvelgti kaip į tam tikrą konjunktūrinę konkretaus laikotarpio apraišką⁴⁴.

Kaip tuo metu atrodė lietuviškieji Pirmojo pasaulinio karo laikotarpio problematikos tyrinėjimai ir kaip jie buvo veikiami minėtųjų bendreregioninių istorijos mokslo

³⁶ Išleistas 1960 m.: I. Geiss, *Der polnische Grenzstreifen 1914–1918. Ein Beitrag zur deutschen Kriegszielpolitik im ersten Weltkrieg*, Lübeck, 1960.

³⁷ К. Б. Виноградов, *min. veik.*, p. 339.

³⁸ I. Geiss, *Tzw. Polski pas graniczny*, Warszawa, 1964.

³⁹ Ten pat, p. 75–114.

⁴⁰ Ten pat, p. 20–21. Turima omenyje studija W. Conze, *Polnische Nation und deutsche Politik im ersten Weltkrieg*, Köln, 1958.

⁴¹ К. Б. Виноградов, *min. veik.*, p. 341.

⁴² С. Д. Сказкин, Л. И. Гинбюерг, Г. Н. Горшков, *min. veik.*, t. 1, p. 474.

⁴³ Ten pat, p. 478–479.

⁴⁴ „Drang nach Osten“ и народы Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы 1871–1918 гг., отв. ред. В. К. Волков, Москва, 1977, с. 4–5.

tendencijų? Nėra abejonės, jog Lietuvos SSR istorijos mokslas, būdamas sudėtine SSRS mokslo dalimi, buvo paveikiausias tendencijoms, sklindančioms iš Maskvos. Tačiau tenka konstatuoti, jog sovietinėje Lietuvoje Pirmojo pasaulinio karo laikotarpio tyrimai nuo pat pradžių buvo tapę viena labiausiai akademiškai apleistų ir tuo pačiu viena labiausiai ideologizuotų istorijos tyrimų sričių⁴⁵. Akademinio aspektu, kaip nebūtų paradoksalu, tegalima šnekėti iš esmės apie vieną asmenį, kurį galima laikyti tikru lietuviškosios istoriografijos reprezentantu. Tai istorikas Abelis Stražas, kilęs iš Vilkaviškio žydų bendruomenės. Jo sąlyginis priskyrimas lietuviškajai istoriografijai iš esmės paremtas ne žydiška kilme, o tuo, kad pačioje mokslinės karjeros brandoje (1970 m. apsigynė istorijos mokslų daktaro disertaciją) 1973 m. jis išvyko į Izraelį ir įsiliejo į tos šalies mokslinę bendruomenę. Tačiau prisiminti jo indėlį į lietuviškąją istorijos mokslą tikrai svarbu, nes A. Stražas, iškart po Antrojo pasaulinio karo išitraukęs į akademinę Lietuvos istorikų bendruomenę, net kelis dešimtmečius buvo jos narys⁴⁶ ir neabejotinai buvo veikiamas įvairių pokyčių ir naujų tendencijų, tai atsispindi jo veikaluose.

Apie A. Stražą kaip Pirmojo pasaulinio karo laikotarpio Lietuvoje tyrinėtoją galime kalbėti nuo 1958 m., kai jis apsigynė atitinkamos tematikos istorijos mokslų kandidato disertaciją⁴⁷. Tais pačiais metais pasirodė ir jo straipsnis apie vokiečių kolonijinį režimą Lietuvoje Pirmojo pasaulinio karo metais⁴⁸. Šiuose savo pirmuosiuose reikšminguose darbuose istorikas dar konkrečiai nekalba apie Vokietijos karo tikslus, tačiau aneksijos sąvoka figūruoja kaip *sine non qua* konstruojant visą naratyvą. Nuomonę apie Vokietijos karo tikslus Rytuose A. Stražas išsakė jau 1964 m. pasirodžiusiame straipsnyje „Oberosto žemė“ ir Vokietijos karo tikslai Rytuose Pirmojo pasaulinio karo metais⁴⁹. Istoriko darbai, žvelgiant retrospektyviai, palieka nevienareikšmišką įspūdį. Iš vienos pusės, jiems būdingas jau minėtas ankstyvasis „klasikinis“ sovietinis naratyvas: pradedama nuo pangermanizmo ideologijos pristatymo, po to pereinama prie konkrečių įvykių, kurie pateikiami kaip sąlygoti pangermanizmo, aptarimo; apie jokiais realias alternatyvas aneksijai

⁴⁵ Antrojo pasaulinio karo metais į SSRS gilumą pasitraukę sovietinės Lietuvos veikėjai, tarp jų ir vėlesnis istorijos autoritetas J. Žiugžda, išleido keletą istorinio propagandinio pobūdžio knygelių (A. L a i s v y d a s (A. V e n c l o v a), *Po Liudendorfo batu: 1915–1918 metų vokiečių okupacija Lietuvoje*, Maskva, 1942; J. Ž i u g ž d a, *Kaip vokiškieji imperialistai stengėsi pavergti Lietuvą 1917–1918 metais*, Maskva, 1943).

⁴⁶ Plačiau apie A. Stražą žr.: S. S t a š a i t i s, Vilniaus pedagoginio universiteto Visuotinės istorijos katedros dėstytojai kaip pedagogai (1944–1955 m.), *Historia universalis in Lithuania*, Vilnius, t. 1, 2007, p. 89–92.

⁴⁷ A. Ш. С т р а ж а с, *Германская политика колонизации и германизации Литвы в первые годы Первой мировой войны. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук*, Ленинград, 1958.

⁴⁸ A. Ш. С т р а ж а с, Колониальный режим германских империалистов в Литве в годы Первой мировой войны, *Вопросы истории*, 1958, № 12, с. 67–85.

⁴⁹ A. Ш. С т р а ж а с, „Земля Oberost“ и германские цели на востоке в годы Первой мировой войны, *ten pat*, 1964, nr. 8, p. 49–59.

nė neužsimenama (nes, autoriaus įsitikinimu, jų tiesiog nebuvo). Iš kitos pusės, tekstai rodo plačią autoriaus erudiciją, dar platesnes mokslines galimybes ir tuo pačiu – ambicijas, kurioms tuometinė lietuviška dirva aiškiai buvo per siaura. Daug ką pasako vien tokios detalės, kad pirmieji A. Stražo darbai publikuoti prestižiniame sovietiniame akademiniam istorijos žurnale „Вопросы истории“ („Istorijos klausimai“) ir, aišku, ne lietuvių, bet rusų kalba; autorius pasitelkė tokius anuometinio riboto naudojimo istorinius šaltinius ir publikacijas, kurių ligi šiol nėra Lietuvos archyvuose ir bibliotekose. Taip pat originalus ir to meto kuklaus bei riboto lietuviško istorijos mokslo kontekste gana netikėtas A. Stražo užmojis atsiliiepti apie anuometines pasaulinės istoriografijos aktualijas – F. Fischerio ir jo oponentų diskusijas. Po kelerių metų A. Stražo darbai pasirodė ir Lietuvos akademinuose žurnaluose – tiek rusų, tiek lietuvių kalbomis⁵⁰. Čia istorikas vėlgi tęsė ir plėtojo užmanymą reikšti nuomonę dėl F. Fischerio koncepcijos. Savaiame suprantama, tai buvo daroma sovietiniame ideologiniame kontekste, kur jau prieš tai buvo išsakytas apskritai pozityvus F. Fischerio darbų vertinimas. Tai davė pagrindą A. Stražui pristatyti žymiojo vokiečio darbus lietuviškam vertinimui, išryškinti ir aptarti tuose darbuose esančius tiesiogiai su Lietuva susijusius momentus⁵¹. Kartu šio tyrinėtojo veikloje vis labiau ėmė ryškėti tendencija istorinę medžiagą sieti su politinėmis aktualijomis, dažnai peržengiant įprastinius akademinio istoriko interesų rėmus – A. Stražas aštriai kritikavo Vakarų Vokietijos mokslo įstaigose atliekamų Rytų Europos šalių humanitarinių bei socialinių tyrimų (vadinamojo „Ostforšungo“) tariamai reakcines ir revanšistines tendencijas, o per jas – ir pačią Vokietijos Federacinės Respublikos „Rytų politiką“, kuriai šios tendencijos yra naudingos⁵². Žvelgiant retrospektyviai, visa tai leidžia gana pagrįstai įtarti, kad A. Stražo veikla neapsiribojo vien moksliniais interesais, bet buvo ir tam tikro politinio projekto, kuriojama atitinkamų sovietinių institucijų, dalis.

A. Stražą laikant kone vieninteliu kaizerinio laikotarpio Lietuvoje tyrinėjimų reprezentantu, kuriam būdavo pavedama „tinkamai“ reaguoti į istoriografinius iššūkius, pasiekiančius Lietuvą iš šalies, reikia pripažinti, kad ilgainiui tai tapo sunkiai įveikiama užduotimi vien mokslinė prasme. Teko sintetinti ir į logiškai nepriekaištingą naratyvą jungti kartais itin tarpusavyje nederančias ar net priešingas istorines koncepcijas, kurių tam tikri bruožai galėjo būti naudingi vyraujančiai sovietinei ideologinei konjunktūrai. Tarkim, rusų istorikus, o dar labiau – ideologus aiškiai trikdė minėtosios „Vidurio Europos“ koncepcijos kaizerinės Vokietijos politikoje išryškėjimas. Nes pasigilinus paaiškėjo,

⁵⁰ А. Стражас, Влияние пангерманизма на официальную политику кайзеровской Германии в свете истории „Земли Оберост“ (1915–1918 гг.), *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija*, VIII, 1966, p. 61–75; А. Стражас, Pastabos apie kai kurias imperialistinio „Ostforšungo“ kryptis, ten pat, p. 17–25.

⁵¹ А. Стражас, „Oberosto žemės“ istorijos klausimai žinomojo Hamburgo istoriko veikaluose, p. 251–259.

⁵² А. Стражас, Pastabos apie kai kurias imperialistinio „Ostforšungo“ kryptis, p. 17–25.

kad pastarosios koncepcijos ištakos glūdi didžiųjų vokiečių mąstytojų Johanno Gottliebo Fichtes bei Georgo Wilhelmo Hegelio palikime. O šias iškilias istorines asmenybes tiesmukai apkaltinti reakcingumu buvo pernelyg problematiška. Iš kitos pusės, kaip jau minėta, užsienio istoriografija XX a. „Vidurio Europos“ koncepciją vis dažniau pristatinėjo kaip patrauklią liberalią alternatyvą pangermanistiniam aneksionizmui, kai ši koncepcija savo esme nuo pat pradžių buvo itin amorfiška ir apskritai formavo puikią dirvą istorinėms ir politinėms manipuliacijoms. Reikšmingiausia visgi buvo tai, kad „Vidurio Europos“ koncepcija neprarado savo politinio aktualumo ir po Antrojo pasaulinio karo. Veikiau priešingai: Vakarų Europa stovėjo prie šiandieninės Europos Sąjungos kūrimosi pradmenų ir intensyviai ieškojo ideologinio pagrindimo bendros erdvės formavimui. Išties, „Vidurio Europos“ XX a. pirmos pusės idėjinis bankas daug ką galėjo pasiūlyti naują istorijos puslapį atverčiančiai demokratinei Europos daliai, ir, reikia pripažinti, daugelis idėjų, kartais su tam tikromis pataisomis ir korekcijomis, galėjo būti puikiai pritaikomos naujomis sąlygomis. Sovietiniams ideologams tokios tendencijos negalėjo nekelti susirūpinimo, ir lyg to būtų maža, pirmasis Vakarų Vokietijos prezidentas Theodoras Heussas tiesiogiai atstovavo „Vidurio Europos“ koncepcijai – jaunystėje jis buvo pagrindinio „Vidurio Europos“ ideologo Friedricho Naumanno sekretorius, 1937 m. parašęs ir išleidęs knygą apie šį koncepcijos šulį⁵³. 1949 m. knyga Vakarų Vokietijoje buvo perleista⁵⁴ ir tai reikšmingai patvirtino „Vidurio Europos“ gyvybingumą.

Sovietiniams tyrinėtojams, kaip, pvz., rodo Abramo Deborino atvejis⁵⁵, teko itin sutelkti dėmesį į šios koncepcijos genezę ir raidą, siekiant ją „demaskuoti“. Duodant įsivaizduojamą atkirtį ideologiniam priešui, žodžių nesirinkta: pastarasis tyrinėtojas Vokietijos geopolitinės padėties „šovinistinio“ traktavimo atžvilgiu F. Naumanną pavadino fašistų pirmtaku⁵⁶. Į tokius ir panašius apibūdinimus, ataidinčius iš rusiškų mokslo centrų, privalėjo „tinkamai“ reaguoti ir A. Stražas, kuris, iš kitos pusės, kaip jau minėta, tirdamas kaizerinį laikotarpį, turėjo sintetinti ir pristatinėti lietuviškai aplinkai naujausias šios tematikos pasaulinės istoriografijos tendencijas. Charakteringa, jog savo mokslinės karjeros pradžioje A. Stražas vengė aptarinėti „Vidurio Europos“ koncepciją, tepasakydamas, kad jos ideologai nuo pangermanistų skyrėsi tik „taktikos srityje“. Visgi ėmęs kritikuoti „Ostforšungą“, šis istorikas neišvengiamai privalėjo gilintis tiek į minėtą koncepciją, tiek į kitas kaizerinės Vokietijos politikos subtilybes, atsivėrusias po pažinties su užsienio istoriografija. Galime numanyti, jog tada ir prasidėjo didieji sunkumai, kurių materialiai išraiška – trys

⁵³ J. P a j e w s k i, min. veik., p. 112.

⁵⁴ Ten pat.

⁵⁵ А. М. Д е б о р и н, Об одной философско-исторической „концепции“ германских империалистов, *Новая и новейшая история*, 1963, № 1, с. 134–139. Abramus Moisejevičius Deborinas (tikr. – Jofė), žymus sovietinis veikėjas ir filosofas, kilęs, beje, iš Žemaitijos.

⁵⁶ Ten pat, p. 133.

storiausi daktaro disertacijos tomai – neįprastai didelė apimtis tokios kategorijos darbui⁵⁷. Nežinome, ar A. Stražas buvo patenkintas šiuo savo veikalu, ar darbas tiko jo užsakovams. Šiaip ar taip, 8-ojo dešimtmečio pradžioje sovietinei valdžiai leidus žydų kilmės asmenims emigruoti į Izraelį, lietuviška istoriko karjera nutrūko, disertacija liko nepublikuota.

Įdomiausia, jog per visą mokslinę karjerą Lietuvoje A. Stražui, neabejotinai geriausia tuometiniam kaizerinio laikotarpio specialistui, nebuvo leista pasireikšti rašant kolektyvinius sintetinio pobūdžio darbus. Gal priežastis slypėjo tam tikrose antisemitizmo apraiškose sovietinėje Lietuvoje, kaip vėliau emigracijoje prasarė A. Stražas interviu lietuviškam „Akiračių“ žurnalui⁵⁸, o gal įtakingasis akademikas ir viso istorikų cecho prievaizdas J. Žiugžda manėsi esąs geriausias kaizerinio laikotarpio žinovas ir saugojo savo „monopolį“ – apie tikrąsias priežastis galėtume tik spėlioti. Tik vėlgi neginčijamas faktas, jog emigravus A. Stražui lietuviškuose Pirmojo pasaulinio karo laikotarpio tyrinėjimuose teliems metams susidarė akivaizdus vakuumas.

Lietuviškųjų tyrimų situaciją dalinai gelbėjo žymioji Prano Čepėno studija, pasirodžiusi išėivijoje dar 1986 m. Nors ji apima gana platų ir įvykių kupiną naujųjų laikų Lietuvos istorijos laikotarpį, joje gana daug vietos skirta konkrečiai Pirmojo pasaulinio karo atkarpai. Savo esme P. Čepėno darbas yra sintetinis veikalas, tačiau kalbant apie minėtam laikotarpiui skirtą teksto dalį, tiksliausia ją įvardyti kaip naują tyrimą, tiesa, ne pirminių šaltinių, o įvairialypės istoriografijos pagrindu. Įdomu konstatuoti, jog F. Fischerio koncepcija veikė tiek sovietinės Lietuvos, tiek išėivijos istorikų, šiuo atveju – konkrečiai P. Čepėno, darbus. Tik šiuo specifiniu aspektu, nepaisant visų P. Čepėno nuopelnų istorijos mokslui, visgi tenka pažymėti, kad nors garbusis išėivijos istorikas plačiai naudojosi F. Fischerio darbais, tačiau tai darė nepreciziškai, dažnai net nedėdamas nuorodų, kas sumenkino atlikto darbo vertę. Mat F. Fischerio veikalai pasižymi tuo, kad yra parengti griežtai chronologiniu principu, kur kiekvienas pateiktas faktas atlieka jam numatytą informacinę funkciją tik būdamas autoriaus nustatytoje chronologinėje vietoje. Tuo tarpu P. Čepėnui vokiečių istoriko surinkti faktai pasirodė vertingi patys savaime, bet jis neįvertino, kad skaitytojui gali būti sunku susigaudyti chronologiškai išbarstytų svarbių faktų gausoje, jau nekalbant apie tai, kad nuo konteksto atitruktas faktas netenka ir dalies svarbios informacijos.

Ir tik 1996 m. išleidus istoriko Raimundo Lopatos knygą lietuviškoji istoriografija pagaliau sulaukė deramo indėlio į Pirmojo pasaulinio karo laikotarpio tyrimus⁵⁹. Savaime

⁵⁷ А. Стр а ж а с, „Земля Оберост“ и её место в германской восточной политике в годы Первой мировой войны. Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук, Вильнюс, 1970, т. 1–3.

⁵⁸ Pokalbis su Stražu. Geriau buvo net caro laikais, *Akiračiai*, 1980, nr. 4, p. 11.

⁵⁹ R. L o p a t a, Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 metais, *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*, t. 9, Vilnius, 1996.

suprantama, kad studijoje aptartas ir Vokietijos karo tikslų Rytuose klausimas. XX a. 10-ojo dešimtmečio pradžioje, t. y. tuo metu, kai R. Lopata pradėjo savąjį tyrimą, pasaulinė istorikų bendruomenė minėtuoju klausimu tebegyveno F. Fischerio kontroversijos sukeltomis aistromis, nors nuo jos atsiradimo jau buvo praėjęs trečdalis šimtmečio. Didžiausios diskusijos tebevyrė dėl asmeninės kanclerio T. Bethmann-Hollwego pozicijos karo tikslų atžvilgiu. Garsus Vakarų Vokietijos istorikas Gerhardas Ritteris dar 1964 m. savo kapitalinio darbo „Valstybės valdymo menas ir karo amatas“ trečiame tome itin argumentuotai ir įtikinamai pabandė rehabilituoti kanclerį ir atkurti jo, kaip iškilaus valstybės veikėjo, kuris visomis aplinkybėmis išliko ištikimas savo įsitikinimams, paremtiems nuosaikumu bei kompromiso paieška, įvaizdį⁶⁰. Ginant nepriekaištingą kanclerio įvaizdį padėjo ir jo buvusio pagalbininko bei sekretoriaus Kurto Riezlerio dienoraščio analizė, atlikta amerikiečio Vokietijos istorijos tyrinėtojo Fritzo Sterno: paaiškėjo, jog minėtame dienoraštyje nė neužsimenama apie vadinamąją Rugsėjo programą, sureikšmintą F. Fischerio, o apie jo turinį F. Sternas padarė išvadą, kad tekstas „neliudija kokio nors užkariavimų plano egzistavimo“, pridurdamas, kad „greičiau jau jis liudija melancholišką, nekoordinuotą, savavališką improvizaciją planuojant ir begalinius ginčus planus realizuojant“⁶¹.

Susipažinęs su abiejų besiginčijančių stovyklų pateikiama medžiaga istorikas R. Lopata padarė išvadą, jog „Vokietijos politika buvo gana šizofreniška. Vieni kalbėjo apie nesulaikomą ekspansionizmą, o kiti – apie vos ne įgimtą pacifizmą“⁶². Jo dėmesį patraukė ukrainiečių kilmės JAV istoriko Olego Fediušino (Fedyshyn) darbas, kuriame pastarasis dar 1971 m. pasiūlė išeitį iš susidariusios situacijos⁶³. Ričmondo koledžo profesoriaus O. Fediušino nuomone, kontroversija historiografijoje kilo dėl to, kad dauguma tyrėjų nesugebėjo išskirti įvairių politinių „mokyklų“ arba konceptų, besivaržiusių Vokietijos politikoje karo metu. Savo pasiūlymą O. Fediušinas pradeda nuo pastebėjimo, kad karo metais dėl oficialių Vokietijos tikslų viešpatavo nepastovumo ir netikrumo atmosfera, su tuo sutinka beveik visi tyrinėtojai⁶⁴. Tuo remdamasis jis tęsia, jog tokia atmosfera ženkliai pravertė sėkmingai įvairių politinių krypčių, besistengusių veikti reicho Rytų politiką, šalininkų veiklai. O. Fediušinas prisipažįsta, kad terminą „kryptis“ vartoja šiek tiek savavališkai, nes tokios aktyvistų grupės nebuvo įsiforminusios kaip organizacijos, o jų

⁶⁰ О. Ф е д ю ш и н, *Украинская революция. 1917–1918*, Москва, 2007, с. 29. Sovietinį G. Ritterio vertinimą žr.: К. Б. В и н о г р а д о в, min. veik., p. 346–352.

⁶¹ О. Ф е д ю ш и н, min. veik., p. 30. O. Fediušinas naudojosi nedidelės apimties F. Sterno tyrimu apie T. Bethmann-Hollwego vaidmenį Pirmajame pasauliniame kare (F. S t e r n, *Bethmann Hollweg und der Krieg. Die Grenzen der Verantwortung*, Tübingen, 1968).

⁶² R. L o p a t a, min. veik., p. 17.

⁶³ O. S. F e d y s h y n, *Germany's drive to the East and the Ukrainian revolution, 1917–1918*, Rutgers University Press, 1971.

⁶⁴ О. Ф е д ю ш и н, min. veik., p. 30 (šiam darbe naudojames jau minėtu 2007 m. rusiškuoju knygos vertimu).

vadovus ir dalyvius ne visada įmanoma tiksliai identifikuoti. Tyrinėtojas išskiria penkias pagrindines kryptis arba koncepcijas: 1) ekspansionistinė kryptis, glaudžiausiai susijusi su „Drang nach Osten“ idėja; 2) „Vidurio Europos“ projektas; 3) lenkiškoji kryptis, kurią tam tikra prasme galima laikyti „Vidurio Europos“ koncepcijos dalimi; 4) Rytų Europos kryptis, orientuota į vadinamųjų „pakraščių valstybių“ politiką; 5) rusiškoji kryptis, kurios šalininkai atstovavo Rusijos vienybės ir nedalomumo bei glaudaus bendradarbiavimo su didžiąja rytų kaimyne idėjoms⁶⁵. O. Fedušinas tvirtina, kad įvairių koncepcijų šalininkų įtakos laipsnio Vokietijos valdžios priiminėtiems politiniams sprendimams neįmanoma kiek tiksliau nustatyti, tuo tarpu Vokietijos vyriausybė niekada neteikė aiškios pirmenybės kuriai nors iš tų tarpusavyje konkuravusių krypčių. Dar jis priduria, kad įvykiai frontuose ir politinės permamos užsienyje atliko kur kas didesnę vaidmenį nustatant reicho Rytų politiką nei kuri nors iš koncepcijų⁶⁶.

„Kaipgi viskas iš tikrųjų buvo?“

Iš viso to, kas pasakyta aukščiau, atrodo, kad tyrinėtojai niekada aiškiai ir nedviprasmiškai nesutars, kokie buvo tikrieji Vokietijos karo tikslai Rytuose. Bet mums visgi rūpi Vokietijos aneksionizmo tezės pagrindumas lietuviškoje historiografijoje bei viešojoje nuomonėje. Kartu manome, jog remiantis čia apžvelgtu istorijos tyrinėtojų įdirbiu, įmanoma pamėginti pagrįstai ir suprantamai atsakyti į šį klausimą. Pirmiausia reiktų nusistatyti chronologinius rėmus – toks poreikis kyla iš fakto, jog Lietuva išgyveno kelis labai tarpusavyje besiskiriančius Pirmojo pasaulinio karo etapus. Skirstyti galima pagal įvairius kriterijus, atitinkamai ir etapus gautume skirtingus, bet šiuo atveju svarbiausiu matome atskaitos tašką, kai vokiečių kareiviai įsitvirtino Lietuvos žemėje. Tada išties jau klasikiniai tapę lietuviškos historiografijos vertinimai ir schemos, tarp jų ir teiginiai apie aneksionizmą, įgauna bent dalinę vertę ir funkcionalumą. 1915 m. rugpjūčio 19 d. T. Bethmann-Hollwegas pirmą kartą viešai reichstage pareiškė Vokietijos nusistatymą dėl karo tikslų, sakydamas, kad Vokietija norinti išlaisvinti pavergtas tautas iš rusų jungo⁶⁷. Ir iškart imami fiksuoti kiti atitinkamai kryptingi valdžios atstovų žingsniai: rugsėjį užsienio reikalų žinybos vadovas Gottliebas Jagowas pirmasis pasiūlė aneksuoti Lietuvą ir Kuršą, nusiuntė Berlyno universiteto agronomijos profesorių Maxą Seringą tyrinėti vokiečių kariuomenės užimtų sričių⁶⁸; gruodį kancleris patvirtino, kad neketina sugrąžinti

⁶⁵ Ten pat, p. 30–41.

⁶⁶ Ten pat, p. 41.

⁶⁷ F. Fischer, min. veik., p. 167–168.

⁶⁸ Ten pat, p. 233–234.

išlaisvintų lenkų, lietuvių, latvių, Pabaltijo vokiečių tautų reakcinei Rusijos valdžiai⁶⁹ ir t. t. Užvestas procesas darėsi vis ryškesnis. O prasidėjo jis tada, kai vokiečių kariuomenė jau stovėjo plačiose Rusijos imperijai priklausiusiose teritorijose, įskaitant ir didžiąją etninės Lietuvos dalį.

Kas vyko ligi tol? P. Čepėnas, kruopščiai registravęs vokiečių politikos apraiškas Lietuvos atžvilgiu, teigia, kad kancleris T. Bethmann-Hollwegas „aneksijų reikalu ilgai tylėjo“⁷⁰. Ko gi tuomet siekė kancleris ir jo vyriausybė? O. Fediušinas tuometinę kanclerio politiką interpretuoja siekiamos separatinės taikos su Rusija kontekste. Jis mano, kad apskritai pirmuosius dvejus konfrontacijos metus vokiečių–rusų susitaikymas *status quo* pagrindu galėjo būti visai realus⁷¹. Nei vokiečiai, nei rusai pradžioje nedarė oficialių pareiškimų, nenorėdami nubraukti separatinės taikos sudarymo galimybes. Iš čia kildinama ir visa minėtosios „rusiškosios krypties“ Vokietijos politikoje įtaka bei stiprybė. Tapatinama su „Rusijos vieningumo“ koncepcija, ši kryptis, anot O. Fediušino, buvo giliai įsišaknijusi vokiečių sąmonėje, asocijavosi jiems su Otto Bismarku ir jo politika⁷². Koncepcijos šalininkai palaikė glaudžius ryšius su įtakingais reichstago deputatais bei naudojosi didele įtaka vyriausybės tarnautojams ir netgi kariškiams. Akivaizdu, kad jie buvo reikšmingiausia atrama kancleriui, kurio pagrindinis siekis karo pradžioje, daugelio tyrinėtojų nuomone, buvo separatinė taika. Valingas ir nepalaužiamas T. Bethmann-Hollwego separatinės taikos siekis vokiškoje istoriografijoje yra tapęs neabejotina dogma. Kad ir F. Fischeris, sugriovęs kanclerio, kaip pacifizmo ir nuosaikumo įsikūnijimo įvaizdį, iš kitos pusės, su daugybės faktų pagalba piešia detalią kanclerio nenutrūkstamų separatinės taikos pastangų panoramą 1915–1916 m. Visa tai darė stiprų įspūdį jo vertintojams, tarp jų ir O. Fediušinui. Šiame fone Vokietijos veiksmai Rusijos atžvilgiu pateikiami kaip nuolat didinamas spaudimas separatinės taikos labui. Akivaizdu, jog šitokiame kontekste kalbėjimas apie Lietuvos ir kitų Rusijai priklausiusių teritorijų aneksiją tampa itin problematiškas.

„Rusiškoji kryptis“ vėlgi nebuvo vienintelė lygiavertė ir labai rimta alternatyva aneksionizmui karo pradžioje. Ta pati „Vidurio Europos“ koncepcija Vokietijos politiką stipriai veikė jau nuo karo pradžios. T. Bethmann-Hollwegas ne kartą apie ją diskutavo ir vertino kaip galingą faktorių formuojant karinius reicho tikslus. Jis „Vidurinę Europą“ traktavo kaip parankiausią būdą Vokietijos galios įtvirtinimui kontinente ir prielaidą realizuoti didžiavalstybinę globaliąją politiką⁷³. Prie tokios pačios išvados priėjo ir minėtasis K. Riezlerio dienoraščio tyrinėtojas F. Sternas. Pasak jo, K. Riezleris visiškai pritarė

⁶⁹ Ten pat, p. 178.

⁷⁰ P. Čepėnas, min. veik., t. 2, p. 125.

⁷¹ O. Федюшин, min. veik., p. 27.

⁷² Ten pat, p. 38–39.

⁷³ Ten pat, p. 32.

kancleriui, jog „ši nauja tvarka Europoje žada daugiau pastovumo nei atvira svetimos teritorijos aneksija“⁷⁴.

Visgi ši didžiųjų politinių koncepcijų konkurencija visiškai atsiskleidė 1914–1915 m. sandūroje ir įsibėgėjo 1915 m. Visai neatsitiktinai F. Fischeris kanclerio separatinės tautos siekių sistemiškumo pradžia sieja su šiuo laikotarpiu. Ligtolinei atkarpai, t. y. kalbant apie karo kilimo momentą ir pirmuosius jo mėnesius, su mažai žinomų istorinių faktų pagalba jis piešia dar visiškai kitoki, neilgos trukmės specifinės situacijos paveikslą. Kadangi minėtų faktų formuojamas vaizdinys labai menkai atspindėtas lietuviškoje istoriografijoje ir eventualiai ypač prieštarauja jos stereotipinėms nuostatoms, reiktų pasigilinti į jį išsamiau.

F. Fischeris labai paprastai, bet kartu labai logiškai pastebi, kad lenkų žemės, vadinamoji Kongresinė Lenkija, buvo pačios pirmosios ant vokiečių armijų kelio į rytus⁷⁵. Todėl Vokietijai reikėjo politikos, kurios pagrindu galėtų patraukti lenkus į savo pusę. Atrodo, tokia būtų paprasčiausia prielaida „lenkiškosios krypties“ formavimuisi Vokietijos politikoje. 1914 m. liepos 31 d., taigi tą pačią dieną, kai Vokietija paskelbė karą Rusijai, kaizeris Vilhelmas II pasikvietė į asmeninę audienciją grafą Bogdaną Hutten-Czapškį ir jam pažadėjo po pergalės prieš Rusiją atkurti Lenkijos valstybę⁷⁶. Grafas buvo įtakingas lenkiškos kilmės Prūsijos aristokratas, palaikęs artimus ryšius su imperatoriškąja šeima, turėjęs visišką vokiečių generaliteto ir paties kaizerio pasitikėjimą, taip pat plačius ryšius užsienio reikalų žinyboje⁷⁷. Kaizerio jam išsakyta pozicija Lenkijos ateities atžvilgiu tą pačią dieną buvo patvirtinta ir priėmimo pas kanclerį, suteikiant pažadui dar didesnę reikšmę. Vokietijos valdžios viršūnėse imta šnekėti apie Lenkijos „nuo Baltijos iki Juodosios jūros, nuo Liepojos iki Odesos“ atkūrimą ir ekonominį „kaip Liuksemburgo“ prijungimą prie Vokietijos⁷⁸.

Artimas kanclerio bendradarbis, jo pasekretoris kanceliarijoje Arnoldas Wahnschaffe tapo pagrindine figūra nustatant Vokietijos politiką Kongresinės Lenkijos atžvilgiu⁷⁹. Pastarasis savo ruožtu minėtos politikos formavimui jau 1914 m. rugpjūčio viduryje pasitelkė buvusį generalinį konsulą Varšuvoje baroną Albrechtą von Rechenbergą, užsirekomendavusį kaip vieną aktyviausių Rytų klausimų ekspertų. Baronas rugpjūčio 27 d. pateikė A. Wahnschaffei savo pasiūlymus. Rechenbergas pradėjo nuo prielaidos, kad arba

⁷⁴Ten pat.

⁷⁵F. Fischer, min. veik., p. 102.

⁷⁶Ten pat. Šį faktą savo darbuose mini daugelis autorių, tačiau kiek įvairuojančiame kontekste.

⁷⁷Plačiau žr. paties grafo atsiminimus: B. Hutten-Czapski, *Sześćdziesiąt lat życia politycznego i towarzyskiego*, t. 2, Warszawa, 1936. Čia jis aprašo ir 1914 m. liepos 31 d. savo susitikimą su Vokietijos kaizeriu ir kancleriu.

⁷⁸W. Conze, min. veik., p. 62.

⁷⁹F. Fischer, min. veik., p. 102.

Vokietija negaus teritorijų rusiškoje Lenkijos dalyje, arba Vokietijos rytų siena liks neapsaugota. Kad pasiektų iškart abu šiuos tikslus, jis siūlė Centrinėms valstybėms (Vokietijai ir jos sąjungininkėms) Kongresinės Lenkijos insurgenciją ir naujos lenkų valstybės įsteigimą, kuri, suvienyta su Galicija, būtų įtraukta į Habsburgų monarchiją kaip nauja karalystė. Šiai naujai Lenkijai būtų priskirta dešimt Kongresinės Lenkijos gubernijų su Suvalkais šiaurėje ir vakarine Gardino gubernijos dalimi, įjungiant Gardiną ir Lietuvos Brastą. Toliau ekspertas planavo tokią Lenkiją išplėsti į šiaurę per vakarinę Kauno gubernijos dalį ir Kuršą iki Rygos įlankos, kad užtikrintų jai savarankišką priėjimą prie jūros⁸⁰. Taip per Lenkijos rytinę sieną būtų apsaugota Vokietijos rytinė siena. Pastaroji mintis, tiksliau, pasiūlytas principas ir orientacinė linija, F. Fischerio teigimu, aiškiai veikė kanclerio nuostatas ir vėlesniu laikotarpiu, kai Lenkijos išplėtimą šiaurės rytų kryptimi pakeitė grynai vokiški aneksijos, vėliau – ir „pakraščių valstybių“ planai⁸¹. Savaiame suprantama, Lietuvai tokie planai buvo vienareikšmiškai nepriimtini.

Tuo tarpu B. Hutten-Czapskis jau rugpjūčio 2 d. tarėsi su kancleriu, A. Wahnschaffe ir Otto Hammannu dėl tikėtinos lenkų laikysenos atskiruose kordonuose⁸². Sutarta, jog reikia remti antirusišką lenkų nusistatymą ir netaikyti antilenkiškos politikos Prūsijai priklausančiose žemėse. Rugpjūčio 6 d. Vokietijos Rytų informacijos biuro vadovas Georgas Cleinowas Generalinio štabo viršininko pavedimu karinės ir civilinės valdžios atstovams išsiuntė memorialą dėl lenkų antirusiško sukilimo. Memorialas numatė „lenkų biuro“ prie vienos iš reicho valdžios institucijų įkūrimą. Jis turėjo rūpintis visais lenkų, lietuvių, žydų ir kitais Rytų klausimais, parūpindamas reikalingos medžiagos valdžiai ir karinei administracijai⁸³. Toks biuras iš tikrųjų buvo greitai įsteigtas Generalinio štabo politiniame skyriuje. Kaizerio generaladjutantas Oskaras Chelius rugpjūčio 9 d. informavo grafą B. Hutten-Czapskį apie ketinimus skirti jį Generaliniame štabe naujai įsteigto politinio skyriaus Rytų klausimų referentu. O. Cheliaus patarimu grafas tučtuojau prisistatė politinio skyriaus viršininkui papulkininkui Wilhelmui von Dommesei ir aptarė su juo lenkų žemių revoliucinio Vokietijos naudai galimybę. Po kelių dienų B. Hutten-Czapskis jau oficialiai buvo apiformintas kaip minėtojo „lenkų biuro“ vadovas, gavo patalpas ir du jaunus karininkus pagalbininkus⁸⁴. Kiek vėliau biuras buvo priskirtas Generalinio štabo III b (žvalgybos) skyriui, vadovaujamam pulkininko Karlo Brose⁸⁵. Pasak grafo, jo paties

⁸⁰ Ten pat, p. 103.

⁸¹ Ten pat.

⁸² B. H u t t e n - C z a p s k i, min. veik., t. 2, p. 181.

⁸³ Ten pat, p. 181–182.

⁸⁴ Ten pat, p. 182.

⁸⁵ Dėl šios asmenybės B. Hutten-Czapskis, atrodo, yra ne visai tikslus. K. Brose vadovavo žvalgybos skyriui prieš karą. Aptariamam metu jis berods buvo skyriaus štabo viršininkas, o skyriui vadovavo vėliau plačiai populiariojoje istoriografijoje išgarsintas Walteris Nicolaius.

funkcijas sudarė santykių tarp lenkų, ukrainiečių, žydų ir kitų Rusijos imperijos kitataučių žvalgymas bei lėšų, kuriomis jų priešiškumas carų valstybei galėtų būti panaudotas karo vedimo reikalui kariniu bei politiniu atžvilgiu, parūpinimas. Tais klausimais buvo dirbama su žinybų vadovais ir užsienio reikalų žinybos pareigūnais, nuolat tariamasi su kanclerio pavaduotoju C. von Delbrücku, A. Wahnschaffe, O. Hammannu ir kitais. Užmegzti santykiai su tokiais Rytų klausimų specialistais kaip Theodoras Schiemannas bei Ludwikas Bernhardi⁸⁶.

F. Fischeris savo knygoje puikiai nušviečia, kaip atitinkamas lenkų viešosios nuomonės apdorojimas buvo plačios Rusijos tautų insurgencijos ir apskritai Rusijos imperijos revoliucinio programos dalis. Šios programos rėmuose G. Jagowas vokiečių pasiuntiniui Vienoje rugpjūčio 5 d. rašė: „Mūsų daliniai krepšiuose nešiojasi Lenkijos išlaisvinimo proklamacijos“ (pati G. Jagowo telegrama buvo parengta dar liepos mėn., taigi dar prieš išiplieskiant karui)⁸⁷. Iš tikrųjų vokiečiai naktį iš rugpjūčio 7 į 8 d. ruože Čenstakava–Kališas–Kolas iš dirižablio išbarstė atsišaukimus į lenkus⁸⁸. Čia buvo paskelbtas išlaisvinimas iš „Maskvos priespaudos“, ateinanti pergalė prieš „azijietiškas ordas“, „rytietišką barbarybę“ keisianti „vakarietiška civilizacija“. Pažadėta „laisvė ir nepriklausomybė“. Už tai lenkai privalantys dėtis į jungtines pajėgas kovai prieš rusus⁸⁹. Panašaus turinio bei dvasios atsišaukimų būta ir daugiau, pirmiausia tai du pirmojo rezervinio vokiečių korpuso vado generolo Curto von Morgeno atsišaukimai į lenkus⁹⁰. Matthiaso Erzbergerio iniciatyva įkurtas Užsienio propagandos biuras 1914 m. rudenį 120 tūkst. egzempliorių tiražu išleido kalendorių lenkams, kuriame siekė suprantamai bei tiesiogiai pristatyti vokiškąją Lenkijos laisvinimo iš rusų jungo misiją, ir tai buvo jau kiek platesnio poveikio lenkiškai visuomenei pretenzija⁹¹.

Lenkijos klausimas vokiečiams neabejotinai buvo itin reikšmingas. Netgi „Vidurinės Europos“ planuose, pasak O. Fediušino, lenkų problema užėmė centrinę vietą. Lenkija tapo „sauja tikros vidurio europietiškos žemės“ ne tik pagrindiniam koncepcijos autoriui F. Naumannui, bet ir kitiems šalininkams⁹². „Lenkiška koncepcija“ išsirutuliojo iš jos ir gali būti laikoma sudėtine dalimi. Jos tikslas buvo vieningos Lenkijos, glaudžiai susijusios su centrinėmis valstybėmis, atkūrimas⁹³. Kaizerio ir kanclerio pažadas grafui

⁸⁶ Ten pat, p. 182–183.

⁸⁷ F. Fischer, min. veik., p. 117.

⁸⁸ W. Conze, min. veik., p. 47.

⁸⁹ Ten pat. Atsišaukimo tekstas publikuotas: W. Kumanięcki, *Odbudowanie państwa polskiej*, Warszawa–Kraków, 1924, s. 25.

⁹⁰ W. Conze, min. veik., p. 47. W. Basleris pateikia ir komentuoja daugiau vokiečių archyvuose surastų tokių atsišaukimų pavyzdžių (W. Basler, min. veik., p. 95–96).

⁹¹ Ten pat.

⁹² O. Федюшин, min. veik., p. 32–33.

⁹³ Ten pat, p. 40.

Czapskiui gali būti laikomas ryškiausia vieša šios koncepcijos apraiška. Tiesa, netrukus po to reikalai pasisuko kiek kitokia linkme. „Lenkiška koncepcija“ ėmė prarasti pradinį grynai vokišką charakterį ir įgavo vis daugiau austro-vengriško atspalvio. Mat pagrindinė Vokietijos sąjungininkė 1914 m. rugpjūčio pradžioje atvirai pasisakė už Lenkijos atkūrimą ir daugiau niekada neišsižadėjo šios idėjos realizacijos. Dar rugpjūčio 8 d. Austrijos-Vengrijos pasiuntinys Berlyne ėmėsi iniciatyvos dėl austriško Lenkijos klausimo sprendimo varianto įgyvendinimo, o rugpjūčio 12 d. jos užsienio reikalų ministras Leopoldas Berchtoldas konkretizavo projektą, pagal kurį Lenkija turėjo tapti trialistinės Habsburgų monarchijos dalimi⁹⁴. Vokietijos užsienio reikalų žinyba Vienos valdžios iniciatyvai iš esmės neprieštaravo; kaip jau minėta, jos pačios ekspertas A. Rechenbergas teikė kone analogišką siūlymą. Tačiau tarp vokiečių ir austrų kariškių tuo pačiu metu prasidėjo tam tikros varžybos, kas pirmiau užims Varšuvą, mat austrai siekė ten įsitvirtinti ir pretendavo į generalgubernatoriaus postą, o vokiečiai nenorėjo to leisti⁹⁵. Veiksmuose aiškiai trūko koordinacijos tarp abiejų pusių, pvz., nors minėtas dirizabliu išbarstytas vokiečių atsišaukimas buvo pasirašytas ir austrų vyriausios karinės vadovybės vardu, po dviejų dienų austrai išleido labai panašų savo atskirą atsišaukimą⁹⁶. Aptardamas vokiečių atsišaukimus istorikas W. Conze pažymi, kad jie buvo platinami labai ribotai, todėl pastebimiau lenkų visuomenės ir negalėjo paveikti. Kariai nebuvo atitinkamai ideologiškai apdorojami ir neinformuojami apie tokių atsišaukimų platinimo reikšmę. Atskiri kariniai vienetai, veikę Lenkijoje, išvis nežinojo apie atsišaukimų egzistavimą⁹⁷. Pats B. Hutten-Czapskis teigia, kad jis dėjęs pastangas platinti minėtas gen. C. Morgeno proklamacijas, bet tai nepavykė, nes susidurta su tam tikrų karinių sluoksnių skeptiškumu ir kriticismu⁹⁸.

Rugpjūčio pabaigoje vokiečiai dar tikėjosi patys vieni įkurti generalguberniją su centru Varšuvoje. Pagrindo tam teikė gandai, kad spaudžiami rusai be kovos užleisią Kongresinės Lenkijos žemes. Feldmaršalas Colmaras von der Goltzas buvo numatytas būsimuoju generalgubernatoriumi, o grafas B. Hutten-Czapskis – jo adjutantu⁹⁹. Politikas Hansas Delbrückas siūlė organizuoti Lenkiją kaip konstitucinę monarchiją, geriausia – personalinėje unijoje su Saksonija, atgaivinti modifikuotą 1791 m. konstituciją¹⁰⁰. Tačiau greito Lenkijos užvaldymo viltys tučtuojau ir sklaidėsi: rusai nesirengė trauktis be kovos, o lenkų visuomenė buvo gana pasyvi kariaujančių pusių atžvilgiu. Todėl feldmaršalas C. von der Goltzas iškart gavo paskyrimą Belgijoje; susvyravo ir grafo Czapskio kaip

⁹⁴ W. Conze, min. veik., p. 64.

⁹⁵ B. Hutten-Czapski, min. veik., t. 2, p. 183.

⁹⁶ Austrų atsišaukimas publikuotas: W. Kumaniacki, min. veik., p. 25–26.

⁹⁷ W. Conze, min. veik., p. 47.

⁹⁸ B. Hutten-Czapski, min. veik., t. 2, p. 184.

⁹⁹ Ten pat, p. 187.

¹⁰⁰ W. Conze, min. veik., p. 61.

pagrindinio „lenkų klausimo“ eksperto pozicijos. Pastarasis atsiminimuose skundėsi, jog valdžiai trūko vieningos valios ir nebuvo aiškumo siekiamuose tiksluose¹⁰¹. Vis aiškiau buvo juntama trintis tarp civilinės ir karinės valdžios atstovų. Galų gale 1914 m. rugsėjo pradžioje visą „lenkų klausimo“ rūpestį perėmė civiliai – B. Hutten-Czapskio biuras prie karinio štabo buvo panaikintas, pats grafas išsiųstas rūpintis prancūzų belaisvių reikalais¹⁰². Nuo tada, kaip teigia istorikas I. Geissas, visos Vokietijos politikos Lenkijos atžvilgiu formavimo gijos buvo sutelktos energingojo A. Wahnschaffės rankose, prižiūrint pačiam kancleriui¹⁰³.

Čia reiktų nepamiršti taip pat karinės strategijos ir taktikos reikalų bei jų santykio su „lenkų klausimu“. Kaip žinia, garsusis „Schlieffeno planas“, kurį vokiečiai stengėsi įgyvendinti karo pradžioje, pagrindinį karo veiksmų teatrą numatė vakarų fronte prieš prancūzus, o rytų fronte kurį laiką, kiek įmanoma, turėjo būti apsiribota gynybiniais veiksmais Rusijos atžvilgiu. Todėl logiška, kad kariškiai dideles viltis siejo su lenkų laikysena, kurių lauktas ir skatintas sukilimas prieš rusus būtų labai palengvinęs Vokietijos karinius uždavinius. Išvis Vokietijos valdžia tikėjosi ir planavo, kad karas bus „žaibiškas“ ir daugiausia per kelis mėnesius baigsis. Beje, tai buvo būdinga visos Europos kariniam planavimui ir viešajai nuomonei¹⁰⁴. Tačiau įsisiūbavę kariniai veiksmai griovė visus pirminius įsitikinimus bei skaičiavimus. Tai buvo susiję ir su Vokietijos kariškių bei paties kaizerio puoselėtais planais lenkų laikysenos atžvilgiu. Laikas bėgo, o laukto sukilimo vis nebuvo, rusai telkė didžiules pajėgas lenkų žemėse, o sąjungininkai austrai kartais daugiau trukdė, nei padėjo, keldami pretenzingus politinius reikalavimus. 1914 m. rugsėjį smarkios kovos užvirė Galicijoje ir tapo akivaizdu, kad lemiamas „lenkų klausimo“ sprendimas greitai neateis. Karas tiesiog įgavo kitokį pobūdį ir vertė keisti jo organizavimo bei vedimo sprendimus. Taip „lenkiška kryptis“ Vokietijos politikoje prarado aktualumą ir turėjo užleisti vietą konkurentėms¹⁰⁵.

Ar būta lietuvių veikėjų reakcijos į aptartuosius Vokietijos veikėjų planus 1914 m. rugpjūtį? Atsakymą komplikuoja tai, kad rugpjūčio 15 d. pasirodė garsusis Rusijos valdžios (didžiojo kunigaikščio Nikolajaus Nikolajevičiaus) atsišaukimas į lenkus, kurį, savo ruožtu, galėtume laikyti kontraakcija į minėtuosius Vokietijos atsišaukimus. Pasirodžius

¹⁰¹ B. H u t t e n - C z a p s k i, min. veik., t. 2, p. 188.

¹⁰² Ten pat, p. 188–189.

¹⁰³ I. G e i s s, min. veik., p. 116.

¹⁰⁴ L. R a d u s - Z e n k a v i č i u s, *Trumpas Didžiojo karo eskizas*, Kaunas, 1924, p. 81.

¹⁰⁵ 1914 m. lapkritį tuometinis vyriausias Vokietijos pajėgų vadas Erichas von Falkenhaynas kancleriui išdėstė nuomonę, jog Vokietija dėl ilgiau trunkančiame kare gresiančio išsekimo negalinti kariauti dviem frontais. Nuo to ir prasidėjusios separatinės taikos su viena iš priešininkų sudarymo pastangos. Kancleris tokio sudarymo partnere rinkosi Rusiją (F. F i s c h e r, min. veik., p. 155–166). Lenkijos atžvilgiu vis rimčiau imtas svarstyti pasienio su Vokietija juostos atplėšimo ir aneksavimo variantas (išsamiausiai žr.: I. G e i s s, min. veik.).

Rusijos atsišaukimui lietuvių aktyvistų dėmesys aiškiai tapo sutelktas į jį, ką patvirtina daugelis šaltinių¹⁰⁶. Atsižvelgiant į tai, atskirai reakcijai į vokiečių pasirusimus buvo pernelyg mažai laiko, be to, galime labai pagrįstai manyti, jog ji tiesiog nepastebimai ištirpo reakcijoje į rusų atsišaukimą, nes abiem atvejais tai būtų reagavimas į lenkišką grėsmę lietuvių savarankiškumo lūkesčiams. Istoriografijoje aiškiai fiksuotos bent kelios lietuvių viešosios pozicijos apraiškos iš šio trumpučio laikotarpio. Nepaprastajame Rusijos Valstybės Tarybos ir Dūmos posėdyje rugpjūčio 8 d. tuometinis parlamentaras Martynas Yčas pasakė kalbą, kurioje, užtikrinęs kolegas lietuvių lojalumu valdžiai, išsakė viltis „pusiau perplėštus lietuvius matyti suvienytus po Rusijos vėliava“. Rugpjūčio 17 d. dalies Vilniaus lietuvių draugijų bei spaudos atstovų susirinkime buvo priimta deklaracija (netrukus gavusi „gintarinės“ vardą), kurios autoriai pageidavo subirusius lietuviškus „gintarinius karolius“ surinkti Rusijos vadovaujamoje tautų sąjungoje¹⁰⁷. Pastarąjį faktą galima būtų tiesiogiai sieti su reakcija į Nikolajaus Nikolajevičiaus atsišaukimą, o apie pirmąjį niekaip neišeina taip pasakyti, nors, pvz., istorikas R. Lopata ir stato juos į vieną gretą, susiedamas su minėtuoju „lenkų klausimu“. Žinoma, pagrįsta manyti, jog M. Yčas žinojo apie rusų valdžios rengiamą atsišaukimą į lenkus ir todėl iš anksto pasirūpino atitinkamu pareiškimu. Tačiau labai realu, jog M. Yčas žinojo ir kur kas daugiau – būtent apie Vokietijos politikų daromus žingsnius lenkų klausimu. Juk jo kontaktai su aukščiausiais rusų valdžios pareigūnais išties buvo labai glaudūs, pvz., jis ne kartą buvo susitikęs su užsienio reikalų ministru Sergejumi Sazonovu ir diskutavęs apie Klaipėdos prijungimo prie Rusijos galimybę¹⁰⁸. Galbūt pastarasis, vadovaudamasis „skaldyk ir valdyk“ politikos principu, pasidalino su M. Yču ir neabejotinai turėta konfidencialia informacija apie vokiečių planus. Ir sulaukė tikėtosiomis reakcijos. Juk savo atsiminimuose iš to meto dienų S. Sazonovas šiltai atsiliepė apie lietuvius būtent „lenkų klausimo“ kontekste¹⁰⁹. Kaip ten bebūvo, akivaizdu viena: lenkiškosios Vokietijos politikos fone lietuvių aktyvistai pačioje karo pradžioje nedvejodami politiniais sąjungininkais rinkosi rusus.

Kariaujančių pusių intensyviai pradėta tautinio veiksnio išnaudojimo praktika 1914 m. baigiantis dėl įvairių priežasčių visgi prarado pagreitį. Pirmiausia tai bus lėmę žlugusios „žaibiško“ karo viltys ir iš to kylanti būtinybė peržiūrėti strateginius bei taktinius planus. Nemažai bus prisidėję ir pirmieji nusivylimai minėto išnaudojimo efektyvumu bei rezultatais. Labiausiai tai buvo susiję su nelauktai santūria lenkų laikysena. Pirmaisiais karo mėnesiais tiek vokiečiams, tiek rusams nepavyko nei užsitikrinti aiškaus lenkiškos visuomenės palankumo, nei perimti visų lenkų gyvenamų žemių kontrolės. Tiek istorinė, tiek etnografinė Lenkija pasiliko įvairiomis prasmėmis suskilusi ir suskaldyta, vagoja-

¹⁰⁶ Plačiau žr.: R. L o p a t a, min. veik., p. 29–34.

¹⁰⁷ Ten pat, p. 30; P. Č e p ė n a s, min. veik., t. 2, p. 56–58.

¹⁰⁸ R. L o p a t a, min. veik., p. 23.

¹⁰⁹ С. Д. С а з о н о в, *Воспоминания*, Москва, 1991, с. 375, 395–396.

ma pozicinio karo apkasų. Kariaujančių valstybių „lenkiškos politikos“ nesėkmės, savo ruožtu, suteikė progą lietuvių veikėjams atsikvėpti po pirmųjų karo savaičių sumaišties, imtis jėgų konsolidavimo, pozicijų derinimo bei vienijimo.

Išvados

Tiek lietuviškoje istoriografijoje, tiek ir viešojoje nuomonėje iki pat šių dienų dominuoja nuomonė, esą Vokietija Pirmojo pasaulinio karo metais vienareikšmiškai siekusi užgrobti Lietuvą ir aplinkinį regioną. Pamatai šiai nuomonei anuometinių politinių realiųjų pagrindu padėjo sovietinė istoriografija dar Antrojo pasaulinio karo metais. Sovietinė bendroji SSRS ir palaiptams iš jos išaugusi lietuviškoji istoriografija pradžioje vadovosi iš esmės ideologinėmis propagandinėmis klišėmis, kurios ilgainiui vis labiau imtos derinti su mokslinio elementais. Dėl to apibūdinant Vokietijos tikslus, vis plačiau imta vartoti „aneksijos“ sąvoka, bet į jos turinį nesigilinta. Tai, kad tikrosios aneksijos apraiškų to meto Vokietijos politikoje neginčijo nė vakarietiška istoriografija, sovietiniams istorikams suteikė pretekstą sąvoką taikyti beatodairiškai. Visgi ilgainiui sovietinėje istoriografijoje kalbant apie Vokietijos karo tikslus, bent jau taktikos atžvilgiu imtos išskirti kelios buvusios vokiškosios koncepcijos. Ir tai įvyko dėl mokslinių impulsų iš Vakarų pusės. Sovietinio istorijos mokslo atsivėrimą vakarietiška įtaka ypač skatino vakarų vokiečių vadinamosios „akademinės krypties“ atstovų, pirmiausia F. Fischerio, darbai, kuriuose jie įrodinėjo kaizerinės Vokietijos agresyvumo sistemiskumą.

Lietuviškieji Pirmojo pasaulinio karo laikotarpio tyrimai sovietinėje epochoje išgyveno tikrą stagnaciją, akademinio aspektu tegalima prisiminti tik vieną A. Stražą, kurį dargi sąlyginai galima laikyti lietuviškosios istoriografijos atstovu. Paradoksalu, bet informacija apie užsienio istoriografijos pasiekimus veikė taip, kad vėliausiuose lietuviškuose sintetiniuose veikaluose iš viso neliko Vokietijos karo tikslų paminėjimo. Diskusijai dėl „aneksijos“ sąvokos taikymo apskritai nebuvo prielaidų. Išeivijoje rašęs P. Čepėnas gana laisvai ir plačiai operavo „aneksijos“ sąvoka – dėl F. Fischerio, kuriuo jis plačiai rėmėsi, įtakos, taip pat dėl epochinio negatyvaus vokiškosios politikos visumos vertinimo.

Ir tik jau atkurtos Nepriklausomybės laikais pagaliau pasirodė solidus R. Lopatos tyrimas, kuriame aptarta ir Vokietijos karo tikslų Rytuose problema, nors „aneksijos“ sąvokos taikymui atskiro dėmesio ir neskirta. Apžvelgdamas istoriografijos, kurioje tebevirė aštrūs ginčai dėl F. Fischerio kontroversijos, situaciją, tyrėjas atskirai pažymėjo ukrainiečių kilmės amerikiečių istoriko O. Fediušino pasiūlymą: išskirti bent penkias vokiškąsias koncepcijas karo tikslų atžvilgiu, kurių potencialu pagal poreikį disponavę Vokietijos valdantieji sluoksniai karo metu; aneksionizmas čia buvo tik viena iš jų.

Sovietinėje ir lietuviškoje istoriografijoje apie aneksionizmą šnekėta kaip apie domėdavusį visu be išimties karo laikotarpiu, tuo tarpu konkrečios Vokietijos valdžios aneksionistinės apraiškos imamos fiksuoti tik nuo 1915 m. antrosios pusės. Pradinis karo laikotarpis lietuviškoje istoriografijoje iš viso labai menkai tyrinėtas. Šiai atkarpai F. Fischeris, pasitelkdamas mažai žinomus istorinius faktus, piešia labai specifinės situacijos paveikslą. Pasigilinus ima aiškėti, jog karo kilimo momentu ir pirmosiomis jo savaitėmis Vokietijos planai rytuose iš esmės gali būti apibūdinami kaip siekis išspręsti vadinamąjį „lenkų klausimą“ per priklausomos nuo Vokietijos Lenkijos valstybės įsteigimą. Tuomet Vokietijos politikoje vyravo O. Fediušino išskirtoji „lenkiška kryptis“. Būsimą Lenkiją planuota išplėsti šiaurės vakarų kryptimi, įtraukiant ir etninę Lietuvą, tai kirtosi su tautinio lietuvių judėjimo siekiais. Iš lenkų vokiečiai tikėjosi plataus antirusiško sukilimo, kuris turėjo itin palengvinti Vokietijos kariuomenės uždavinius. Tačiau žlungant „žaibiško karo“ viltims, jau 1914 m. rugsėjį „lenkiškos krypties“ vaidmuo sumenko ir Vokietijos valdžia vis labiau ėmė domėtis kitų konkurencingų koncepcijų siūlomomis galimybėmis.

Literatūra

BASLER, W. *Deutschlands Annexionspolitik in Polen und im Baltikum 1914–1918*, Berlin: Rütten & Loening, 1962.

CONZE, W. *Polnische Nation und deutsche Politik im ersten Weltkrieg*, Köln: Böhlau Verlag, 1958.

ČEPĖNAS, P. *Naujųjų laikų Lietuvos istorija*, t. 2, Vilnius: Lituanius, 1992.

FEDYSHYN, O. S. *Germany's drive to the East and the Ukrainian revolution, 1917–1918*, Rutgers University Press, 1971.

FISCHER, F. *Griff nach Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18*, Düsseldorf: Droste Verlag, 2000.

GEISS, I. *Der polnische Grenzstreifen 1914–1918. Ein Beitrag zur deutschen Kriegszielpolitik im ersten Weltkrieg*, Lübeck und Hamburg: Matthiesen Verlag, 1960.

GEISS, I. *Tzw. Polski pas graniczny*, Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1964.

HUTTEN-CZAPSKI, B. *Sześćdziesiąt lat życia politycznego i towarzyskiego*, t. 2, Warszawa: Księgarnia F. Hoesicka, 1936.

JURGINIS, J. *Lietuvos TSR istorija. Vadovėlis vidurinėms mokykloms*, Kaunas: Valst. ped. lit. leidykla, 1958.

KUMANIECKI, K. W. *Odbudowanie państwowości polskiej*, Warszawa–Kraków: Księgarnia Czerneckiego, 1924.

LAISVYDAS, A. (Venclova Antanas), *Po Liudendorfo batu: 1915–1918 metų vokiečių okupacija Lietuvoje*, Maskva: LTSR valstybinė leidykla, 1942.

Lietuvos TSR istorija, t. II (nuo 1861 iki 1917 metų), J. Žiugžda (vyr. red.), Vilnius: Mintis, 1963.

Lietuvos TSR istorija. Nuo seniausių laikų iki 1917 metų, red. kolegija: B. Vaitkevičius (ats. red.), M. Jučas, V. Merkys, Vilnius: Mokslas, 1985.

LOPATA, R. Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 metais, in *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*, t. 9, Vilnius: Mintis, 1996.

OCHMAŃSKI, J. *Historia Litwy*, Wrocław: Zakład narodowy im. Ossolińskich, 1967.

PAJEWSKI, J. „Mitteleuropa“: *studia z dziejów imperializmu niemieckiego w dobie pierwszej wojny światowej*, Poznań: Instytut Zachodni, 1959.

Pokalbis su Stražu. Geriau buvo net caro laikais, in *Akiračiai*, 1980, nr. 4, p. 10–12.

RADUS-ZENKAVIČIUS, L. *Trumpas Didžiojo karo eskizas*, Kaunas: Vyr. štabo karo mokslo skyrius, 1924.

RITTER, G. Zur Fischer Kontroverse, in *Historische Zeitschrift*, T. 200, Hf. 3, 1965, S. 783–787.

STAŠAITIS, S. Vilniaus pedagoginio universiteto Visuotinės istorijos katedros dėstytojai kaip pedagogai (1944–1955 m.), in *Historia universalis in Lithuania*, t. 1, Vilnius: Edukologija, 2007, p. 82–105.

STERN, F. *Bethmann Hollweg und der Krieg. Die Grenzen der Verantwortung*, Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1968.

STRAŽAS, A. „Oberosto žemės“ istorijos klausimai žinomojo Hamburgo istoriko veikaluose, in *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija*, X, 1969, p. 251–259.

STRAŽAS, A. Pastabos apie kai kurias imperialistinio „Ostforšungo“ kryptis, in *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija*, X, 1969, p. 17–25.

ŽIUGŽDA, J. *Kaip vokiškieji imperialistai stengėsi pavergti Lietuvą 1917–1918 metais*, Maskva: LTSR valstybinė leidykla, 1943.

ВИНОГРАДОВ, К. Б. *Буржуазная историография первой мировой войны. Происхождение войны и международные отношения в 1914–1917 гг.*, Москва: Соцэргиз, 1962.

ДЕБОРИН, А. М. Об одной философско-исторической „концепции“ германских империалистов, in *Новая и новейшая история*, 1963, № 1, с. 131–139.

„Дранг нах Остен“ и народы Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы 1871–1918 гг., отв. ред. В. К. Волков, Москва: Наука, 1977.

НОТОВИЧ, Ф. И. *Захватническая политика германского империализма на Востоке в 1914–1918 гг.*, Ленинград: Государственное издательство политической литературы, 1947.

САЗОНОВ, С. Д. *Воспоминания*, Москва: Международные отношения, 1991.

СКАЗКИН, С. Д.; Гинбюерг, Л. И; Горшков, Г. Н. in *Германская история в новое время*, т. 1, Москва: Наука, 1970.

СТРАЖАС, А. Влияние пангерманизма на официальную политику кайзеровской Германии в свете истории „Земли Оберост“ (1915–1918 гг.), in *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija*, VIII, 1966, p. 61–75.

СТРАЖАС, А. Ш. *Германская политика колонизации и германизации Литвы в первые годы первой мировой войны. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук*, Ленинград, 1958.

СТРАЖАС, А. Ш. Колониальный режим германских империалистов в Литве в годы Первой мировой войны, in *Вопросы истории*, 1958, № 12, с. 67–85.

СТРАЖАС, А. „Земля Оберост“ и её место в германской восточной политике в годы Первой мировой войны. *Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук*, т. 1–3, Вильнюс, 1970.

СТРАЖАС, А. Ш. „Земля Оберост“ и германские цели на востоке в годы Первой мировой войны, in *Вопросы истории*, 1964, № 8, с. 49–59.

ТЕОДОРОВИЧ, И. М. Разработка правительством Германии программы завоеваний на Востоке в 1914–1915 гг., in *Первая мировая война. 1914–1918*. Сборник статей, ред. коллегия: А. Л. Сидоров (отв. ред.) и др., Москва: Наука, 1968, с. 108–120.

ФЕДЮШИН, О. *Украинская революция. 1917–1918*, Москва: Центрполиграф, 2007.

ХВОСТОВ, В. М. Германская экспансия на Востоке: история и идеологические корни, in *Новая и новейшая история*, 1961, № 3, с. 46–57.

GERMANY'S WORLD WAR I GOALS IN THE EAST: HISTORICAL AND HISTORIOGRAPHICAL TWISTS AND TURNS

Summary

EDMUNDAS GIMŽAUSKAS

The author of the article focuses his attention on the key question – to what extent is the stereotype that in the period of World War I Germany without reservations sought the annexation of the occupied territories in the East valid? For a lengthy period of time the said thesis had no alternatives in Lithuanian historiography and was not even questioned. The Soviet Russian historiography, on the basis of which its Lithuanian counterpart was developed in the second half of the 20th century, initially based on ideological clichés, did not allow the public opinion to raise any doubts with regard to the proposition that Germany not only in World War I but in general permanently sought the occupation of territories in the East. Eventually, as a result of academic impulses from the West, scholarliness in the Soviet historiography on the issue gradually increased and at least variations in tactics manifested by German political layers with regard to the East started being perceived and recorded. However, the concept of “annexation” of the scholarly derivation was utilized widely and freely, making use of the fact that western historiography did not dispute the manifestations of factual annexation in the German policy of that period.

On the whole, Lithuanian inquiries into World War I period during the Soviet era were characterized by absolute stagnation, and from the academic point of view only Abelis Stražas might be singled out. Among Lithuanian researchers in emigration Pranas Čepėnas significantly contributed to the investigation. Only after the restoration of Lithuania's independence, a quality work by Raimundas Lopata saw daylight; the concept of “annexation” however, was not subjected to a wider consideration therein. The aforesaid researcher made a separate reference to the proposal of Oleg Fedyshyn, American historian of Ukrainian descent, namely to distinguish at least five German conceptions with regard to the objectives of the War whose potential during the War was utilized as required by the German ruling classes; annexation was just one among them.

As the factual annexation-related manifestations in the German policy were started being recorded only in the second half of 1915, the natural question arises – what was prior to this term? The initial stages of the War are poorly covered in Lithuanian historiography. A more thorough inquiry into the issue reveals that at the moment of the outburst of the War and in its first few weeks German plans in the East could have been defined as aspirations to solve the so-called “Polish question” by means of establishing the satellite state of Poland. At that time the German policy was dominated by the “Polish trend” as distinguished by O. Fedyshyn. The project was to extend Poland in the north-eastern direction including ethnic Lithuania which disagreed with the aspirations of the Lithuanian national movement. However, already in September 1914, with the collapse of the “blitzkrieg” hopes, the role of the “Polish direction” decreased and Germany became more interested in the opportunities offered by other rival conceptions, including that of annexation.

Gauta 2014 m. spalio mėn.

Edmundas Gimžauskas – humanitarinių mokslų daktaras, Lietuvos istorijos instituto XX a. istorijos skyriaus mokslo darbuotojas. Mokslinių interesų kryptys – XX a. pirmos pusės Lietuvos etnopolitinė istorija; XX a. Lietuvos istorijos šaltinių rengimas publikavimui.

Adresas: Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, Vilnius, LT-01108.

El. paštas: e.gimzauskas@yahoo.com